Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २९५२

Title सिद्धान्त शिरोमणि गोलाध्याय वासना भाष्यम्

Author श्रीचिन्तामणिः

Extent ५९ Age ८

Subject ज्योतिषं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिद्धान्तशिरोमणि गोलाध्याय:
वासनाभाष्यसहित -

२९५२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सरूपैपदघ्नः सरूपपदोनःघ्र्द्दृतः संकलितेकास्
विरूपपदघ्नपदार्द्धोनः पदवर्गः संकलितं तत्तु देवेंद्रत्य
त्नमुपलभ्यते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भारतीपक्षे नुमुख एव वरं
मुखभूमिगता विचित्रपदन्यासा तु रीतिप्रकार विचित्रं वचःचमत्कारिणी वा सालित्य ... नृत्यन्तीव भाति = ३

भरतस्य नर्तकस्य स्त्री
भारती नर्तकी वभाति = १ गणेशं = २ भारतीं = ३

शि॰
गो॰
२

नर्तकीपक्षे तु मुखमेव रंगभूमि ... नाना यथास्थाने नायनगुणा मंजुला

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः ॐ श्रीसरस्वत्यै नमः ॐ सिद्धिं साध्यमुपैति यत्स्मरण
तः क्षिप्रं प्रसादात्ततो यस्याश्चित्रपदा स्वलंकृतिरलं लालित्यलीलावती नृत्यन्ती
मुखरङ्गमङ्गणगता वक्तॄनितान्तं सतां भारतीं भारतीं तां च गणपं गोलं ममलं बालावबोधं ब्रु
वे १ मध्याद्यं द्युसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं विना प्रौढिं प्रौढसभासु नैति गणको
निःसंशयो न स्वयम् गोले सा विमला करामलकवत्प्रत्यक्षतो दृश्यते तस्मादस्म्यु
पपत्तिबोधविधये गोलप्रबन्धोद्यतः २ भोज्यं यथा सर्वरसं विनाज्यं राज्यं यथा राज
विवर्जितं च सभा न भातीव सुवक्तृहीना गोलानभिज्ञो गणकस्तथात्र ३ वादी
व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः सभां जल्पन्नल्पमतिः स्मयात्पटुवटुभ्रूभङ्गव
क्रोक्तिभिः ह्रीणः सन्नुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा ज्योतिर्वित्सदसि प्र
गल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चोक्तिभिः ४ दृष्टान्तएवावनिभग्रहाणां संस्थानमानप्रतिपा
दनार्थम् गोलः स्मृतः क्षेत्रविशेष एषः प्राज्ञैरतः स्याद्गणितेन गम्यः ५ ज्योतिःशा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वफलंप्रगणागणितकैःगदेशाद्स्स्वमेनेनूनंलनवलाश्रिन:पुनस्मैातनस्पष्टखेटाश्रयं
नैगोलाश्रयिणींनरेणगणितंगोलोपिनज्ञायतेतस्माद्योगणितंनवेत्तिसकलंगोला
लातिकिंज्ञास्यति ६ द्विविधगणितमुक्तंव्यक्तमव्यक्तयुक्तंतदवगमननिष्ठःशब्द
शास्त्रेपटिष्ठः यदिभवतितदेवंज्योतिषंभूरिभेदंप्रपठितुमधिकारीसोन्यथानामधा
री ७ योवेदवेदवदनंसदनंहिसम्यग्ब्राह्म्याःसवेदमपिवेदकिमन्यशास्त्रम् यस्मा
दतःप्रथममेतदधीत्यधीमान्शास्त्रान्तरस्यभवतिश्रवणेधिकारी ८ गोलंश्रोतुंयदिनव
यदिमतिर्भास्करीयंशृणुत्वंनोसंक्षिप्तोनचबहुवृथाविस्तरःशास्त्रतत्वम् लीलागम्यः
सुललितपदःप्रश्नरम्यःसयस्माद्विद्वन्विद्वत्सदसिपठतांपाण्डितोल्लिंव्यनक्ति ९ ॥
इतिश्रीसिद्धान्तशिरोमणौगोलोपक्रमेप्रशंसाध्यायःप्रथमः ॥ १ ॥ अथाङ्कचक्र
चक्रांशनगगनेगगनेचरैः कृतास्थितापराकेननेयमियाद्धः १ किमाकाराकिंपत्मा
नानानाशास्त्रविचारणात् कीदृग्द्वीपकुलाद्रीन्दुसमुद्रैःसंस्थितोच्यताम् २ संसिद्धोयथ

कुलाचलैः द्रेःकीदृग्विधात्मुद्रिताःशंकिताःरतद्गुच्यताम् =

चक्रंसमूहः भागांचक्रंमचक्रं
चक्रमितिचक्रमितिसुषमा चक्रमे
चचक्रमितितद्धृक् भमतोमचक्रच
कल्यमध्येगगनेचरैर्ग्रहैर्धृतास्ति =

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰ २

गणाधकाादिभगणोः खेटोच्चपातेनयः स्यात्स्यास्फुटता कथंकथयमध्यस्पष्टीकृतिर्नकथा
किंदृग्गणितस्समदृमांतस्संहोवाहूतरंकिंचरंकिंचोच्चंमन्दवंचलेचनतिर्दिंक्कस्मात्पातःस्फुटः
१२ किंकेंद्रंकिमुकेंद्रज्जंकिमुचलंकिंवाचलेतन्मलंकस्मान्नस्सहितःकुतश्चरहितःखेटः।
किंद्रकं=
स्फुटोजायते कीदृक्कर्मनियोरद्यायास्तमयपर्योर्द्वधाविदस्युर्बुधाःसर्वमेवविमलंवदामलमऽ
लंगोलंविजानासिचेत् १३ महदहःकिमहोरजनीतत्तद्दिनमणोगणाकोत्तरगोलगे।
नन्वनन्तदिवसोमहन्निशावद्विचक्षणाद्दक्षिणादिग्गते १४ भवतिकिंयकनिशाधकनिवा
सिनोधकमणिवर्षमितंचसद्दिषाम् पितृषुकिंशशिमासमितंतथायुगसहस्रयुगंद्यु।
द्युणांस्वकिम् १५ भवलयस्यकिलार्कलवाःसमाःकिमसमैःसमयैःक्लराशयः सद्य
पर्यान्सुदयंकिमुगोलविन्नविषयेष्वखिलेषुमितेसमाः १६ यमयाकुज्यापमसमनराग्रा।
त्रलंबादिकानांविहृतगोलेविषुतिदिक्पश्यादर्शायवेत्रसंस्थां तिष्ठंतेचेन्द्रदृकडूपतेःकिं
नभानोस्तदानीमिंदोःप्राच्यांभवनितरणेःप्रग्रहःकिमनीच्यां १७ लंबनंवनकिंकाचन

२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शुक्रःपदेस्पपदे
शुक्रस्यविप्रस्य=२ | रविः पदेदोषस्य=२

तिर्मतिमतां वर नासंस्कृतानि(?) ... किंनेसिद्धं ऊनः ऊनः २८ शुक्लस्य द्विजराज
एवमहंसो ऽहंप्रपा ... ऊनः सङ्गात् ... ऽयंहो श्रमवशाद्दोषान्तिसंगादिव तेजसां
... स्त्रयी ... किं ... स्फक ... मप्रास्तथैवमहंसोऽहं दोषैतिसहन्ता
तां २९ ॥ इति गोलप्रशंसाध्यायः ॥ २ ॥ यस्मादव्यक्तात् प्रकृतिपुरुषाभ्यां महान् तस्मा
दहंकारो ऽस्मात् खपवनशिखिजलोर्व्यस्ततः संहताभ्यः ब्रह्माण्डं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठाद्वि
रिंचेर्विश्वं शश्वज्जयति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् १ भूमेः पिंडः शशांकज्ञकविरविकुजे
ज्यार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैर्वृत्तो वृतः सन् मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयं नान्याधारः स्व
शक्त्यैव वियति नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे निष्ठं विश्वं च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैत्यं समन्तात्
२ सर्वतः पर्वतारामग्रामचैत्यचयैश्चितः कदंबकुसुमग्रंथिः केसरप्रसरैरिव ३ मूर्तो मनुजः
धर्ता चेद्धरित्र्यास्तदन्यस्तस्याप्यन्यो ऽप्येवमत्रानवस्था अन्त्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तिः किमाद्ये
किं नो भूमेः साष्टमूर्तेश्च मूर्तिः ४ यथोष्णतार्काग्न्यनलयोश्च शीतता विधौ द्रुतिः के कठिन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रि॰ गो॰
२

त्वमसमञ्जनि मरुल्लेलोभरुचलास्वभावाद्दहोविचित्रावनवल्लरञ्जकयः ५ आहूट
शान्तिस्त्रमहीनयायतवस्यगुरुस्वामिमुवंचशूक्ता आक्रम्यनेतन्पतनीवभातिसमे
समेनाल्पतन्नयंवे ६ भपंजरस्यभ्रमणावलोकाद्यायारम्भ्राकृतिनिश्चलीनिः स्व
स्थनहेहंगरुचंदमालत्वेयः प्रयातीनिवदंतिबोडाः ७ ह्रोहोरवींहन्माणोचनद्ध
द्वंकांनरोनाबद्धपंजनेनां यदस्त्रुवनेवमनंबरायायाज्ञवीम्पनत्साम्यतिष्ठकिंशुकम् ८ । भुवोयः प्रयाणे सति वेउतिमस्यलोष्ठस्य भुवायोगेनस्यादिति =
भूः स्वेयः खलयातीनिबुद्धिबौभामयाकयं मानायानंहृष्टापिविधः स्विगर्भानि
९ किंमांपनवबेगणपहैग्गणपयोदहस्याहूस्याः भावैन्द्रनांविलोकापिभवमन्स्यपरि
श्रमं १० यदिसमामुक्तटोदरसन्निभाभगवतीधरणीनराणिः स्विनैः उपरिहरणोपिपरि
भ्रमन्किस्मनरैरनरैरिवनेष्यते ११ यदिनिशाजनकः कनकाचलः किमुनदंतरगाः सनद
मणते उदायंनवमेकरथांशुसान्नयम्तदैतिचदक्षिणाभागके १२ समोयतः स्पात्पश्चिमे
मानांशाः दृष्टीचदृष्टीनितरांतनीयान् अस्मनस्पष्टगतश्चहतत्वासमेवतस्यप्रतिभा

२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यतःसा १३ पुरांतरंचेदिदमुत्तरंस्यात्तदक्षविश्लेषलवैस्तदाकिं चक्रांशकैरित्यऽ
नुपातलब्धायुक्तंनिरुक्तंपरिधेःप्रमाणं १४ निरक्षदेशात्क्षितिषोडशांशेभवेद
वंतीगणितेनयस्मात् तदंतरंषोडशसंगुणंस्याद्भूमानमस्माद्बहुकिंतदुक्तं १५ भा।
गोन्नतिर्ग्रहयुतिर्ग्रहणोदयास्तछायादिकंपरिधिनाघटतेमुनाहि नान्येनतेनजग
दुक्तमहीप्रमाणप्रामाण्यमन्वययुजाव्यतिरेकतोपि १६ लंकाकुमध्येयमकोटिरऽ
स्याःप्राक्पश्चिमेरोमकपत्तनंच अधःस्थितःसिद्धपुरंसुमेरुःसौम्येथयाम्येवडवान
लश्च १७ कुवृत्तपादांतरितानितानिस्थानानिषड्गोलविदोवदंति वसंतिमेरौसु
रसिद्धसंघाडवैवचसर्वेनरकाःसदैत्याः १८ योयत्रतिष्ठत्यवनीतलस्थमात्मानमस्या
उपरिस्थितंच समन्यतेतःकुचतुर्थसंस्थामिथश्चतेतिर्यगिवामनंति १९ अधः।
शिरस्काःकुदलांतरस्थाश्छायामनुष्याइववनीरतीरे अनाकुलास्तिर्यगधःस्थिताश्च
तिष्ठंतितेतत्रवयंयथात्र २० भूमेरर्द्धंक्षारसिंधोरुदक्स्थंजंबूद्वीपंप्राहुराचार्यवर्याः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्द्धेन्यस्मिन्द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यंबुधीनां निवेशाः २१ लवणजलधिरादौ दु
ग्धसिंधुश्च तस्मादमृतममृतरश्मिः श्रीश्च यस्माद्बभूव महितचरणपद्मः पद्मजन्मा
दिदेवैर्वसति सकलवासो वासुदेवश्च यत्र २२ दध्नो घृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च
स्वादुजलस्य चांत्यः स्वादूदकांतर्वडवानलोसौ पाताललोकाः पृथिवीपुटानि २३ । ते
षु च फणिगणमणिगणांशुध्वस्ततमःप्रकाशाप्तेषु सासुरगणाः फणिनो वसंति दिव्यंति दि
व्यरमणीरमणीयदेहैः सिद्धाश्च सान्वचलसत्कनकावभासैः २४ शाकं ततः शाल्म
लमत्र कौशं क्रौंचं च गोमेदकपुष्करे च द्वयोर्द्वयोरंतरमेकमेकं समुद्रयोर्द्वीपमुदाह
रंति २५ लंकादेशाद्धिमगिरिरुदग्घेमकूटोथ तस्मात्तस्मादन्यो निषध इति ते सिंधु
पर्यंतदैर्घ्याः एवं सिद्धाद्दरणगिरिवच्छृंगवच्छ्वेतनीला वर्षाण्येषां जगुरिह बुधा अंत
रद्रोणिदेशान् २६ भारतवर्षमिदं ह्युदक्तस्मात्किन्नरवर्षमतो हरिवर्षं सिद्धपुराच्च
नयात्कुरुवस्माद्धि हिरण्मयरम्यकवर्षे २७ माल्यवांश्च यमकोटिपत्तनाद्धेमकांचना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किलगंधमादनः नीलशैलनिषधावथ धीवनाख्यं तगलमनयोर्विलाहृतं २८ माल्यव
ज्जलधिमध्यवर्तिपवनत्वभद्रतुरगाजगर्जुधाः गंधशैलजलराशिमध्यगं केतुमालक
मिलाकुलाविदः २९ निषधनीलसुगंधसमाल्यवैः कलमिलाहृतमाहृतमावभौ स्म
मरकेलिकुलायसमाकुलं रुचिरकांचनचित्रमहीतलं ३० इहहि मेरुगिरिः किलमध्य
गः कनकरत्नमयस्त्रिदशालयः इहहि राजसमकुपद्मजकर्णिकेति च पुराणविदः सम
वर्णयन् ३१ विष्कंभशैलाःखलु मंदरोस्य सुगंधशैलो विपुलःसुपार्श्वः तेषुक्रमा
त्संति च केतुवृक्षाः कदंबजंबूवटपिप्पलाख्याः ३२ जंबूफलामलगलद्रसतःप्रवृ
त्ताजंबूनदी समयुतामरदैत्यसंघवर्णा मे जांबूनदं दिनदतःसुसिद्धसंघाः शश्वत्पिवे
म्मरनपानपराःसुखासते ३३ वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं तेषु क्रमेणंदनवनंदनं च ५
त्याह्वयं यत्कृतिनिकृतनूतनाणां भ्राजिस्ववैभ्राजमिति प्रसिद्धं ३४ सरांसि तेषुक्रमशोरुचमा
ग॰ नसं मंद्रकूटं मेघनजलं यथाक्रमं सरस्वरी भ्राज्वलनानकानार्द्धोऽभपानिलशशीग्र ३
राणिचाष्टौ ३५ विलपदीविलपदाप्तनिनामिरौ च तद्र्जीमान् विष्कंभाचलमस्तक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि. गो.
५

शास्त्रसरःसंगतागगनाद्वियतः ३७ सीताख्याभद्राश्वंसालकनंदाचभारतंवर्षं
चक्षुश्चकेतुमालंभद्राख्याचोत्तरान्कुरून्याता ३८ याकीर्तिताभिलषिताह
दृष्टास्पृष्टावगाहितापीता उक्तास्तुतास्मृतावापुनातिबहुधापिपापिनःपुरुषा
न् ३९ यांचलितेद्दलिताखिलबंधोगच्छतिवल्गातितनुपितृसंघः प्राप्यतटेवि
जितांतकदूतोयातिनवेनिरयात्सुरलोकम् ४० ऐंद्रंकसेरुश्चसकलंकिलताम्र
पर्णमन्यद्गभस्तिमदतश्चकुमारिकाख्यम् नागंचसौम्यमिहवारुणमंत्यखंडं
गांधर्वसंज्ञमितिभारतवर्षमध्ये ४१ वर्णव्यवस्थितिरिहैवकुमारिकाख्येशे
षेषुचांत्यजजनानिवसंतिसर्वे माहेंद्रशुक्तिमलयर्क्षकपारियात्राःसह्यःस
विंध्यइहसप्तकुलाचलाख्याः ४२ भूर्लोकाख्योदक्षिणेव्यक्षदेशात्तस्मात्सौम्यो नैःपुसैः =
यंभुवःस्वश्चमेरुः लभ्यःपुण्यैःखेमहःस्याज्जनोतोतोनल्पानल्पैःसौख्यैस्तपःसत्यमंत्यः
४३ लंकापुरेर्कस्ययदोदयःस्यात्तदादिनार्द्धंयमकोटिपुर्यां अधस्तदासिद्धपुरेऽ
स्तकालःस्याद्रोमकेरात्रिदलंतदैव ४४ यत्रोदितोर्कःकिलतत्रपूर्वातत्रापरा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्रगताःप्रतिष्ठां तन्मन्त्रसत्तोन्येचततोबिलानामुदक्कुस्थितोमेरुरितिप्रसिद्धं ।
४५ अथोज्जयिन्याःकुचतुर्थभागेप्राच्यांदिशिस्याद्यमकोटिरेव ततश्चपश्चान्न
भवेदवंतीलंकैवतस्याःककुभिप्रतीच्यां ४६ तथैवसर्वत्रयतोहियस्याःप्राच्यां
ततस्तन्नभवेत्प्रतीच्यां निरक्षदेशादितरत्रतस्मात्प्राचीप्रतीच्यापिचविचित्रसंस्थे ४७

यतो निरक्षदेशएव प्राचीप्रतीचीविभागः स्पष्टः =

निरक्षदेशेक्षितिमंडलोपगौध्रुवौनरःपश्यतिदक्षिणोत्तरौ तदाश्रितंखेजलयं(
त्रवत्तथाभ्रमद्भचक्रंनिजमस्तकोपरि ४८ उदग्दिशंयातियथायथानरस्तथात(
थाखांनतमृक्षमंडलं उदग्ध्रुवंपश्यतिचोन्नतंक्षितेस्तदंतरेयोजनजाःपलांशकाः
४९ योजनसंख्याभांशैर्गुणितास्स्वपरिधिविहृताभवंत्यंशाः भूमौकक्षायांवा(
भागेभ्योयोजनानिचव्यस्तं ५० सौम्यंध्रुवंमेरुगताःखमध्येयाम्यंचदैत्यानिजम
स्तकोपरि सव्यापसव्यंभ्रमदृक्षचक्रंविलोकयंतिक्षितिजप्रसक्तं ५१ प्रोक्तोयो(
जनसंख्ययाकुपरिधिःसप्तांगनंदाब्धय ४९६७ तद्व्यासःकुभुजंगसायकभु
वः १५८१।२४ सिद्धांशकेनाधिकः पृष्ठक्षेत्रफलंतथायुगगुणत्रिंशच्छराष्टेन्दवो

यदि परिधियोजनैः स्वचक्रांशा लभ्यन्ते तदेष्टयोजनैः कतीत्यंशास्त्रैराशिकम् यदि चक्रांशैः परिधियोजनानि लभ्यन्ते तदेष्टांशैः कतीति योजनत्रैराशिकम् =

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
६

७८५३।२४ भूमेः कंडुकं जालवत्कपरिधिव्यासाहतेः स्फुटं ५२ कंदुकस्य पृष्ठजा
लवद्दिलागोलेफलं जल्पितं लल्लेनास्य शतांशकोपि न भवेद्यस्मात्फलं वास्तवं नत्र
त्पद्यविरुद्धमुक्तमिदं नैवास्तु वा —— हे शोभना गाणकाविचार्यतन्मध्यस्थबु
द्ध्यास्फुटं ५३ यत्परिध्यर्द्धविष्कंभहतं कृत्वा किलास्फुटं तेनार्द्धं स्फुटमुच्यते गोलके
चित्रक्षेत्रं वपिधीयते ५४ गोलक्षेत्रफलान्यस्मात्पृष्ठक्षेत्रफलं यतः सार्द्धत्रिगुणिता
सन्नं तावदेवापरे दले ५५ एवं पंचगुणात्क्षेत्रफलात्पृष्ठफलात्बल नाधिकं जा॥
यते तेन परिधिघ्नं ऊर्ध्वतः कृतं ५६ वृत्तक्षेत्रफलं यस्मात्परिधिघ्नं न युक्तिमत् वृत्वा
हृणितस्यास्य ऊर्ध्वं पृष्ठजं फलं ५७ गोलस्य परिधिः कल्प्यो वेदहस्त्रमितैर्मितः
मृत्वबक्रगरेखाभिर्यद्वदामलकस्थिताः ५८ दृश्यंते वप्रकास्तद्वत्स्वाग्रपरिधेर्मिता
तु ऊर्ध्वाधः कृतरेखाभिर्गोले वप्रान्प्रकल्पयेत् ५९ तत्रैकवप्रक्षेत्रफलं खवेदैः प्रसा
ध्यते सर्वज्येक्यं त्रिभज्यार्द्धहीनं त्रिज्यार्धभाजितं ६० एवं वप्रफलं तस्मात्गोलख्या॥
समं यतः परिधिव्यासघातेन गोलपृष्ठफलं स्मृतं ६१ ह्विर्विधेर्यत्किम्भवः समं॥

६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नात्माद्योजनं भूभवभृगपूर्वैः ब्राह्मेलये योजनमात्रहृद्देर्नाशो भवः प्राकृतिके वि
लायाः ६२ दिने दिने यन्म्रियते हि भूतैर्दैनं दिनं तं प्रलयं वदंति ब्राह्मंलयं ब्रह्मदिनां
तकाले भूतानि यद्ब्रह्मतनुं प्रयांति ६३ ब्रह्माप्यये यत्प्रकृतिं व्रजंति सर्वाणि ते प्राकृ
तिके मनीषाः लीनात्मनः कर्मपुटांतरत्वात्स्पष्टक्रियंते प्रकृतेर्विकारैः ६४ ज्ञानाग्नि
दग्धाखिलपुण्यपापा मनः समाधाय हरौ परेशे यद्योगिनो यांत्यनिवृत्तिमस्मात्सदात्यं
तिकश्चेति लयश्चतुर्धा ६५ भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्या येयाश्च धिष्ण्यगगनेच
रचक्रवालाः लोकव्यवस्थितिरुपर्युपरिप्रदिष्टाब्रह्मांडभांडजठरे तदिदं समस्तं ६६
कोटिघ्नैर्नखनंदषट्कनखभूभृद्भुजंगेंदुभिः १८७१२०६९२०....... ज्योतिःशास्त्रविदो
वदंति नभसः कक्षामिमां योजनैः तद्ब्रह्मांडकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं केचित्प्रोचु
रदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः ६७ करतलकलितामलकवदमलं सकलं वि
दंति ये गोलं दिनकरकिरणानिहतं तमसो नभसः परिधिरुदितस्तैः ६८ ब्रह्मांडमेत
न्मितमस्तु नो वा कल्पे ग्रहः क्रामति योजनानि यावंति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं प्रोक्तं खकक्षाख्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि० गो०
७

मिंदंमतंनः ६९ ॥ इतिश्रीभास्करीयेशिरोमणौगोलाध्यायेभुवनकोशः ॥ भूवायुरावह
इहप्रवहस्तदूर्ध्वःस्यादुद्वहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च अन्यस्ततोपिसुवहःपरिपूर्वकोस्माद्बाह्यःप
रावहइमेपवनाःप्रसिद्धाः १ भूमेर्बहिर्द्वादशयोजनानिभूवायुरत्राम्बुदविद्युदाद्यं तदूर्ध्वगो
यःप्रवहःसनित्यंप्रत्यग्गतिस्तस्यतुमध्यसंस्था २ नक्षत्रकक्षाखचरैःसमेतोयस्मात्ततस्तेन
समाहतोयं भपंजरःखेचरचक्रयुक्तोभ्रमत्यजस्रंप्रवहानिलेन ३ यांतोभचक्रेलघुपूर्वगत्या
खगास्तुतस्यापरशीघ्रगत्या कुलालचक्रभ्रमवामगत्यायांतोनकीटाइवभांतियांतः ४ समं
भसूर्यावुदितौकिलार्क्यौषष्ट्याघटीनांघृदिनंपुनर्भं रविर्विलंबतःस्वोदयमभ्युपैतियावत्कलास्ताश्चाष्ट
भू ५९ लब्धसमास्तुभिन्न ५ समागतास्तासंयुताखवृत्तषष्टिनाडिकाःस्युःद्युरात्रमत्र
माद्यास्तुभिनश्चांतरबलं ६ षष्ट्याघटीनांभदिनंसदार्क्षांतंतुभितत्सावयुतंखराशेः स्या
त्मध्यमंसावनमेवमत्र ६०।९ नासंख्मकामभ्रमतोनिरुक्ता ७ पंचांगराहिमास्तिथ्ययःख
गमाःसार्धद्विदस्राःकुदिनाद्यमत्र अस्यार्कमासोर्कलवःप्रदिष्टस्त्रिंशद्दिनःसावनमासप
व ८।३।१२६ ९ ३२ ... ३० कालेनयेनैतिपुनःप्राचीनंक्रमान्नभचक्रेविवरेणगत्योः मा

यद्दिनाधिककलाभि
रुदयासवोलभ्यन्ते
तदारविगतिकलाभिः
कतीतित्रैराशिकलब्धा
सुभीरवेःपश्चादुदयः

७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सःसचांद्रोकयमाःऊनामाःपूर्णाघवस्तान्कुदिनप्रमाणं ९ चांद्रेणसौरेणहृणात्तचांद्रा
स्वामसौरैर्दष्टानेर्दलाब्जेः ३२३ मासैर्भवेच्चांद्रमसोधिमासः कल्पेपिकल्प्याश्चचपात
तोनः १० सौरान्मासाद्दैवःस्यात्स्त्रीयान्यस्मात्तस्मात्संव्ययात्तोधिकाःस्युः चांद्राःकल्पे
सौरचांद्रांतरेयेमासास्तैर्हैतोधिमासाःप्रदिष्टाः ११ प्राग्गांकमासोनितसावनेनत्रिंश
द्धृतालब्धदिनैस्तुचांद्रैः रुद्राग्धार्केनाब्धिरसैःतयाहः ६४ स्यात्सावनोनश्चयुगेन्तुपा
तान १२ सौरिभ्यःसाधितात्मेचेदधिमासास्तदैदैवाः चेच्चांद्रेभ्यस्तदासौरास्तत्क्षेपतः।
हृग्गाङ्गवेत् १३ सावनान्यवमानिस्युश्चांद्रेभ्यःसाधितानिचेत् सावनेभ्यस्तुचांद्राणि
तत्क्षेपात्तद्दृग्गात्तथा १४ अहर्गणस्पानयनेर्कमासाश्चेच्चादिचांद्रैर्गणकाब्विनाःकिम
ऊनोधिमासावमशेषकैश्चपक्षेयतःसावयवोत्तपातः १५ दर्शावधिश्चांद्रमसोहिमा।
सःसौरस्तुसंक्रांत्यवधिर्यतोतः दर्शात्ततःसंक्रमकालतःप्राक्षद्दैवतिथ्यस्त्वधिमासशे।
षं १६ दर्शांततोयातत्तिथिप्रमाणैःसौरैस्तुसौराद्दिवसाःसमेताः यतोधिशेषात्त्यदिना
धिकास्तैस्तर्क्कनत्दर्शैर्दधिमासशेषं १७ तिथ्यंतसूर्योदययोस्तुमध्येसदैवतिथ्यवमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वशोषं स्पष्टेनानेनोदयकालिकः स्यात्तिथ्यंतकालेर्कगणोन्मध्यमाः १८ ग्रहाणामथ्यमा
सावनेन कृतश्चलत्वात्स्फुटसावनस्य तद्भ्यविटाउदयांतरात्मकर्मोऽङ्ग्वेनोनयुताः फ
लेन १९ लंकोदयेस्युर्नकृतास्तदायैर्ग्रतोंतरं त्वचरमल्पकं च मध्यार्कभुजाश्रसवोनि
घ्नेयैयेचमध्यार्ककलासमानाः २० तद्दंतरं यत्स्फुटमध्ययोस्तत्पिंडयोः स्याद्विवरा
गतिघ्नं भक्तंद्युरात्रासुभि २१६५९ रामलिमाहीनायुतश्चेदसवोल्पकाःस्युः २१ तद
न्यथालास्तुनिजोदयेश्चेद्गुणास्तुपूर्वंविहितं नदानीं कृतं यथास्याच्चरकर्ममिश्रं कर्म
ग्रहाणामुदयांतराख्यं २२ येनेहलंकोदयकालिकास्ते देशांतरेणास्वपुरोदयेस्युः दे
शांतरंप्रागपरं तथान्यथास्यात्तरं त्वचरसंज्ञमुक्तं २३ यल्लंकोज्जयिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रा
दिदेशान्स्पृशन्सूत्रंमेरुगतंबुधैर्भिहितासामध्यरेखाभुवः आदौप्राग्दयोपरत्रवि
षुवेपश्चाद्धिरेखोदयात्स्यात्तस्मात्क्रियतेतदंतरभवंखेटेष्वृणंस्वंफलम् २४ स्वदेशमे
वंतरयोजनैर्यलंबाख्योजैर्मेरुगिरेःसमंतात् वृत्तंस्फुटीभूपरिधिर्यतःस्यात्त्रिज्याहतोलं
बगुणःकृतोऽस्मात् २५ ॥ इतिश्रीसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेमध्यमगतिवासना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाध्यायश्चान्तर्थः ४ ॥ पठोयथातन्त्रभिरूर्ध्वतिर्यग्रूपैर्निबद्धोत्रतथैवगोलः दोः।
कोटिजीवाभिरतःप्रवक्ष्येज्योत्पत्तिमेवमथसंप्रवक्ष्ये १ त्र्यष्टात्रिज्यासार्धतिर्दोर्भुज।
ज्याकोटिज्यातद्वर्गविश्लेषमूलं दोःकोट्योस्त्वप्रानां क्रमज्येतदुक्तेत्रिज्याश्चेद्कोटि।
दोःक्रमज्ये २ ज्याचापमध्येवलवाणरूपासाइत्क्रमज्यात्रिभमौर्विकायाः व
र्गार्धमूलंखरवेदभागाजीवाततःकोटिगुणोपितावत् ३ त्रिभज्यकार्धवर्गोणाच्छ्रा।
जीवाततःकोटिजीवावशेषाष्टकानां क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलंदलार्धांशा।
कशिंजिनीस्यात् ४ त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्यमूलंतदर्धांशकशिंजिनीवा तस्याः
पुनस्तद्दलभागकानांकोटेश्चकोट्यंशदलस्यचैवं ५ एवंत्रिखरसूर्यजिनादिसंख्या
३।६।१२।२४ अंशीषुजीवाःसुधियाविधेयाः त्रिज्यान्त्यहतेभागाणांकिलैवाग्राख्याश्च।
भीष्टविनाणाश्चजीवाः ६ भूमेर्मध्येवलयमपिमध्यंयतःस्यात्तस्मिन्क्षेत्रे
भ्रमतिचावर्गेनाःसममध्यंजमध्ये भूस्थोद्रष्टानहिभवलयेमध्यवल्पंपश्यपृष्ठ्येनतस्मात्
क्षेःकियत्तद्रहताहोःपलंमध्यखेटे ७ पूर्वापरायतनायांनक्षित्राजसरपार्श्वके दृष्टा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰ ९

येष्टिक्ष्वबाथार्थेलिखिताच्छेद्यकं स्वधीः ८ खिंभंज्ञानमनंगीद्रिभंयच्छेषिभिर्ज्ञस्यंवसि
ष्ठादिभिः पारंपर्यवशाद्गुरुस्वमवनीनीतंप्रकाशंपनतः नैतद्दुर्विषमंहतज्ज्ञडर्जनडराचा
रचिरंवाक्षिनांसारायुःस्फुटातद्धयोस्मुनिहृतांसीमामिमामुज्झतः ९ त्रिभस्पका
शम्मितकर्कटे नकदम्बस्थकांप्रथमंविलिख्य तन्मध्यतोमध्यमकर्कटभुक्तिर्नितथ्य
मा १० मानेनमहीस्थकांशं ११ कदम्बस्थाणेभगणांशकितेनदक्षिणोत्तरवृत्तेकोटेत्रियनेथरे
खा क्रमध्यगतंमोपरिगाविधेयातिर्यक्कृतान्यात्सुधियाक्रमस्थे १२ उच्चोन्नतवृत्तमत्रपप
लम्बकांचदक्षवाक्रमध्याहिलिखेत्तदंत्ये त्रिभज्यपयैवप्रतिमंडलाख्यंसेवाच्चरेखावालंवप
रात्रतिर्यक् १३ तुंगाधरेखावलयत्रलग्नानतस्योच्चमासिन्प्रतिमंडलेपि ततोविलो
मंखलुतुंगभागोर्मेषादिरस्मान्नवचाग्रलेमं १४ देयस्तद्ग्रांतरमत्रकेंद्रं दोर्ज्याचरे
खावलयोश्चमध्ये तिर्यक्कस्थारेखाखगयोन्तकोटिः सार्द्धोर्ध्वरेखावधितस्तुतिर्यक्
१५ मध्यस्थरेखेवकिलकर्णयोर्येनतदंतरालेस्फुटफलस्य जीवा तदूर्ध्वतःकोटिगुणोस्य
मार्दोवंकोटिकेंद्रेतदधोयतः स्यात् १६ अतस्तदैवपातरसत्रकोटिर्दोर्ज्याभुजस्तन्त्र

९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रियोगामृतं वलीं कुमध्यप्रतिमंडलस्य विटांतरेस्पष्टखगोहिदृश्यः १६ कक्षास्थमध्यग्रहत
श्चलितस्त्रमतोफलंचमध्यस्फुटखेटमध्ये प्राक्स्थेस्फुटेमध्यमवगाहृणांत्यस्यस्थि
तेस्वंविक्रियतेनतश्च १७ मध्योहिमंदप्रतिमंडलेस्वेमंदस्फुटोद्राक्प्रतिमंडलेच भ
मन्यतश्चचलकर्मणाहिमंदस्फुटोमध्यखगःप्रकल्प्यः १८ भ्रमत्युच्चैःस्वप्रतिमंड
लेन्दुभिःसप्तव्रकक्षावलयेविलोक्यते स्फुटोह्यितत्रास्यफलोपपत्त्यैप्रकल्पितंत
न्मिहास्यसूरिभिः १९ यःस्यात्स्फुटप्राःप्रतिमंडलस्पृष्टेरम्भवत्तस्यहृतोच्चसंज्ञा सापि
प्टस्फुरघ्वलतीतितस्मात्प्रकल्पितात्तेगगतिर्गतिज्ञैः २० उच्चाद्भषड्कांतरितंचनी
चंमध्यःस्वनीचोच्चसमोयथास्यात कक्षास्थमध्योपरिकोर्णसूत्रपातस्फुटोमध्यस
मस्तदानी २१ उच्चस्थितोव्योमचरःसुदूरेनीचस्थितःस्यान्निकटेधरित्र्याः अतोऽ
स्यबिंबःपृथुलश्चभातिभानोस्तथासन्नसुदूरवर्ती २२ कुजामयेषाप्रतिष्ठताभंगा
घुक्तिःपृथक्श्रोतृसंभ्रमार्थे स्पष्टीकृतेस्तांप्रुनरस्यथाहनीचोच्चवृत्तस्यचवृत्तिवि
स्तृयः २३ ॥ इतिश्रीभास्करीयसिद्धांतशिरोमणौगोलाध्यायेकक्षाप्रतिमंडल
भंगिपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ कक्षास्थमध्यग्रहचिह्नतोथवृत्तलिवंसकलस्युवनलो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
१९

काः अक्षीणपुण्यपापाएवाव्यक्तंप्रविशंति यदाभगवान्सिसृक्षुः प्रकृतिपुरुषौक्षो
भयति तदानींभूतादिकर्मपुटांतरितान्वात्मकृतैः स्वतएवनिःसरंति यथाहविष्णुपु
राणेपराशरोजगाडम्यनिकामणं प्रधानकारणीभूतायतोवैसृष्टिशक्तयः इति सृ
ष्टिशक्तयस्तत्कारणानितान्येवसृष्टौमुख्यकारणं इतराणिनिमित्तकारणानि अन्यै
रप्युक्तं नाभुक्तंक्षीयतेकर्मकल्पकोटिशतैरपि अवश्यमेवभोक्तव्यंकृतंकर्मशुभा
शुभं तस्यात्मनाकर्मफलोपभोगःकार्यइत्यादि अस्मिन्प्रलयेअखिलायाभु
वोनाशइत्यर्थः यथाज्ञानाग्निदग्धाखिलपुण्यपापायोगिनोविषयेभ्योमनःसमाहृ
त्यतद्धीसमाहितंकृत्वायांतिदेहंत्यजंति नेअनिवृत्तिंयांति सआत्यंतिकोलयइति
अथब्रह्मांडगोलमाह भूभूधरत्रिदशदानवमानवाद्याइति ६५ स्पष्टं इदानींसत्यो
दितंब्रह्मांडगोलमानंपूर्वकथितमपिप्रसंगात्तत्वदंतिस्म कोटिघ्नैरिति ६६ करत
लइति ६७ ब्रह्मांडमिति ६८ प्रमाणशून्यत्वात्प्रयोजनाभावाद्वास्माभिर्ब्रह्मांडमा
नंनकथितमित्यर्थः ॥ इतिभास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येगोलाध्याये
भुवनकोशस्तृतीयः ३॥ इदानींभूमेरुपरिस[illegible]वायुस्कंधास्तानाह भूवायुरावहः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति १ भूमेर्बहिरिति २ नक्षत्रकक्षाइति ३ प्रसिद्धमिदं इदानीं ग्रहाणां सर्वगतिमनुपल-
क्षितामपि दृष्टान्तेन दृढीकुर्वन्नाह यातो भचक्रइति ४ इदमपि प्रसिद्धं इदानीं मध्यगति-
वासनां विवक्षुरादौ तावद्दिनपूर्वकं रवेः स्फुटसावनदिनमाह समं भसूर्याविति ५ सा-
मागतिस्त्विति ६ षष्ट्याघटीनामिति ७ यदा किमपि नक्षत्रं सूर्यश्च समकालमुदितौ न
दर्कोदयवेलायां किमपि नक्षत्रमुपलक्ष्यते किन्तु केवलात्र युक्तिरुच्यते इति विलक्षणः प्रविशः
तस्मात्कालादनन्तरं नक्षत्राणां घटीनां षष्ट्या तन्नक्षत्रं पुनरुदेति ततोऽनन्तरं रविरुदेति सच कि-
यता कालेन तदर्थमनुपातः रवेः क्रान्तिहतो स्फुटगत्या सर्वतोऽयनः यद्यष्टादशशतानि राशि-
कलाः स्वोदयासुभिरुदेति तदा स्फुटगतिकलाः कियद्भिरिति एवं लब्धासुभिर्भोदयादनन्त-
रं रवेरुदयः अतएव नाक्षत्रषष्टिघटिकास्ते लब्धासुभिरधिकाः रवेः स्फुटसावनमहोरात्रं भ-
वति नक्षत्राहोरात्रं चलं प्रत्यहमन्यादृक् प्रत्यहं गत्यन्यत्वात् प्रतिमासं राश्युदयान्यत्वाच्च य-
स्तु नः घटीषष्ट्या मध्यभुक्तितुल्यासहितया सावनं यदा रात्रमुच्यते तन्मध्यमं स्फुटोवृत्तेप्यावृति
स्फुटसावनानि तावन्त्येव मध्यमानि स्युः गतीनामुदयानां चक्रासहत्वात्तुल्यत्वात्कथं नित्य-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्पष्टः

रविगतिलिप्तासमास्ताभिः सहितं त्वहः सावनाहो भवतीति लिप्तादिभिरुक्तं स्यादेतत् यदि रवि

शि॰ गो॰ ११ र्भुवनमंडले रविः पूर्वतो याति तर्हि विभुवनमंडलस्यैका कलाप्येकेनोद्देति तद्वा रविगतिलिप्ता

समास्ताभिरिति वक्तुं युज्यते तन्नयुक्तं रविक्रांतिहीनेन याति तत्रमेषराशेः कलाश्चाष्टादशशता

तानि १८०० गगनमुनिरसकुचंद्रमिते १६७० स्वाभिरुद्गच्छंति अन्यस्यास्येरितिगतिकला

नामनुपातेनासवः कर्तुं युज्यते एवं हि तेषु सत्सु स्फुटमहोरात्रं भवति यदैवं तन्मध्यममेव प

वं वर्षमध्ये यावंति स्फुटसावनानि तावंत्येव मध्यमानि स्युः तत्संख्यका भभ्रमतो निरेकेति

यावंतो भभ्रमा जातास्तत्संख्यैकैकोना सती सावनदिनसंख्या भवति यतो रविः पूर्वं गच्छन्नेकं

परिवर्तं गतः अतस्तस्योदयसंख्या एकोनेत्युपपन्ना इदानीं वर्षमध्ये सावनसंख्यामाह पं

चांगरामास्तु इति ८ एकस्मिन्सौरवर्षे पंचषष्ट्याधिकत्रिशतीमिताः सावनदिवसाः पंचद

शनाड्यः त्रिंशत्पलानि द्वाविंशतिविपलानि सार्द्धानि ३६५।१५।३०।२२।३० एषामुप

पत्तिर्मध्यमगतिभाष्ये कथितैव अस्यार्कवर्षस्य द्वादशोंऽशोऽर्कमासः अतिदिष्टस्तु के सावन

मासस्तु सावनानां दिनानां त्रिंशतैव भवति इदानीं चांद्रमासमाह कालेनयेनेनीति ९

दर्शांतेकिलशशीरविणासंगतोभवति ततोद्वावपिपूर्वतोगच्छतः तयोःशशीशीघ्रत्वात्अल्पे
हंगत्वान्तरेणाग्रतोयाति एवंगच्छन्चक्रकला २१६०० तत्प्रमंतरंयदाग्रतोयातितदारविणा
योगमेति तयोःकालयोरंतरालेचांद्रमासः तत्प्रमाणमनुपातेनचंद्रार्कयोर्मध्यमगती
आदौसम्यक्सावयवेहृत्वा तयोरंतरंकार्यंततोनुपातः यदिगत्योरंतरेणैकंदिनंलभ्यते
तदाचक्रकलातुल्येनांतरेणकियंतीत्यनुपातेनचांद्रमासेएकदिनानिलभ्यंते एकोनत्रिं
शद्दिनानि एकत्रिंशद्घटिकाः पंचाशत्पलानीत्युपपन्नं २९।३१।५० इदानीमधिमासोत्पत्ति
माह चांद्रोनसौरेणेति २२ अत्रग्रंथमेद्वितीयश्लोकस्तावद्व्याख्यायते सौरान्मासादैंद
वोमासोयततोलघुरतःकारणात्कल्पेसौरमाससंख्यायाश्चांद्रमाससंख्याधिकाभवति।
यथाधान्यराशिमानेअष्टसेरकमितेषट्सेरमितिरधिकाभवतिइतिबालेरेवबुध्यते यावं
तश्चांद्रमासाःकल्पेधिकाभवंतितत्संख्याधिमाससंज्ञातज्ज्ञैःकल्पिता तत्रकियद्भिःसौरैरे
कोऽधिकोमासोभवतीतियुक्तिरुच्यते चांद्रोनसौरेणाहृताच्चांद्रादिति सौरमासएकदि
नेऽपश्चांद्रमासएकदिनेषुशोधितेषुशेषंदिनस्यानेषां अथश्चतुष्पंचाशद्घटिकाःसप्तविंशा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि॰गो॰
१२

तिपलानि सावयववानि॥ ।५४।२०।३२ एकस्मिन्सौरमासे ऽस्ति सौरचांद्रयोरंतरं कुदिनात्मकं यु
गसाष्टेहपर्यवस्मिन्दर्शांतिप्राप्ते एकश्चांद्रमासः शेषोस्ति टनेन रंध्रतत्सख्यचाष्टशुद्धिटिकाभिः सौ
रयवाभिर्मध्यमार्कस्याहयसंक्रांतिस्तत्र रविमासः शेषोस्ति ततोऽन्यस्मिन्दर्शांतिप्राप्तेऽन्यश्चा
न्द्रमासांतस्तत्र दर्शांताद्रुपरि द्विगुणाभिस्ताभिरेव घटीभिर्मिथुनसंक्रांतिः एवं त्रिगुणा
चतुर्गुणादिभिः कर्कटादिसंक्रांतयो भवंति एवं संक्रांतिरग्रतोऽग्रतो याति पुनर्दर्शांतं
प्राप्नोति तदागतचांद्रमासे स्यः सौरायकोना भवंति यदि संक्रांतिर्दर्शांतमतिक्रम्याग्रतो
गच्छति तदान्तपातेन यावंतः सौरा भवंति तावद्भिरेकोधिमासः तत्रान्तपातः यद्यपनेन सौ
रचांद्रांतरेणाङ्कदिनात्मकेन ।५४।२०।३२ एकः सौरो मासो लभ्यते भवति तदा चांद्रमा
सांतःपातिभिः कुदिनैः ३०।२।१५ कियंति फलं सूर्यमासाः ३२।२६।५।१५ अथ चतुर्यु न४
गाधिमासैः युगसौरमासा लभ्यंते तदेकेन किमिति फलमेतावंत एव सौरमासा लभ्यंते
एतावद्भिः सौरमासैरेकश्चांद्रमासोऽधिको भवति अत एवाधिमासश्चांद्रत्वं कल्पेपि
कल्पाग्रत्वपातनोमी इति स्फुटम् इदानीमवमोत्पत्तिमाह प्राशांकइति १२ युगेचांद्रा

१२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णां सावनानां च दिनानां यदंतरं तान्यवमानि अत एकस्मिन्मासे चांद्रसावनानामं
तरं ऊर्द्धदिनात्मकं रहीनं तत्र दिवसाः शून्यमष्टाविंशतिघटिकाः २८ दश १० पलानि
इत्येकस्मिंश्चांद्रमासे त्रिंशत्तिथ्यात्मके ऊर्द्धदिनात्मकमवमखंडं यद्यनेन त्रिंशद्वा।
त्रिंशत्तिथ्यात्मके उद्धदिनानि तदा संपूर्णेनैकेनावमेन कियंतीति त्रैराशिकेन लब्धैः ६४ ऊर्द्धा
कोनाब्धिरसैः ६४ एकः तया होभवति स च सावनः अवमखंडरूपस्य सावनस्यैका
कल्पनात् अतो ऽनुपातात् कल्पेपि इदानीमधिमासस्य चांद्रत्वमवमस्य सावन
त्वमभिधायाहर्गणानयने कल्परात्रमाने तं विलोमविधिना यान्यवमान्यानीतानि येषा
धिमासास्तेषां विशेषमाह सौरस्य इति १२ सावना इति १४ यथाऽहर्गणानयने
सौरस्य चांद्रान्साधयितुं येऽधिमासास्त्वानीयंते ते चान्द्राः तच्छेषं चांद्रं यदि चांद्रस्य
सौरान्साधयितुं तदा सौरास्तच्छेषमपि सौरम् एवं चांद्रस्य सावनानि साधयितुमव
मान्यानीयंते तदा तानि सावनानि यदि सावनेभ्यश्चान्द्राणि कर्त्तुं तदा चान्द्राणि अस्य
साध्यत्वं भजंतीत्यर्थः तच्छेषमपि तद्वशात् अभिमतयुगाणामेव सौरेह तादि सावादि

नाहर्गणात्कल्पगतमानीतं तदा सावनेभ्योऽवमान्यानीतानि चांद्राणि चंद्रदिवसे
भ्योऽधिमासाः साधितास्ते सौरास्तच्छेषांतद्वयादित्यर्थः अधिमासस्य चांद्रत्वे सौरत्वे
वाधिमासशेषं तुल्यमेव कस्मात् किंत्वेकत्र रविदिनानि छेदोऽन्यत्र चांद्राणि एवमवम
शेषस्यापि तुल्यत्वमेव एकत्र चांद्रदिनान्यन्यत्र कुदिनानि छेदः अधिमासावमयो
रिष्टज्ञानित्वं स्वकल्पमतिमद्भिश्चंद्रार्कानयनानि कृतानि तत्रान्ये येन डास्ते वासनां
पर्यालोचयंतोऽभ्रमंति इदानीं विशेषप्रश्नाध्यायः अर्कोग्रास्येति १५ अस्तोन्नतसा
ह दर्शोनतइति १६ दर्शावधिरिति १७ लिप्यंतइति १८ मध्यममानेन यावती
अमावास्यांतरं ते चांद्रमासांतः मध्यमार्कस्य यस्मिन्दिने संक्रांतिस्तत्संक्रांतिकालेर
विमासांतः तयोरविचंद्रमासांतयोरंतरे यावत्यस्तिथयः सावमास्ता अधिमासशे
षतिथयः यतः सौरचांद्रांतरमधिमासा अहर्गणानयने गताद्या रविगुणास्ते सौरमा
साजाताः अतस्तेषु चैत्रादिचांद्रतुल्याः सौरा एव मासा योजितास्ते संक्रांत्यवधयो जाता
स्तेषु त्रिंशद्गुणेषु गततिथितुल्याः सौरा एव दिवसा योजिताः अतः सौरचांद्रांतरेणाधि

13

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

काज्जाताः तदंतरेधिमासशेषंदिनानिभवंति सौरचांद्रांतरत्वात् अतोधिमासशेषदिनान्ये
भ्यःशोध्यानि अतोधिमासानयनेनुपातलब्धैस्तैरधिमासैर्दिनीकृतैस्तच्छेषचिन्हैश्चयु
क्ताःसौराहाश्चांद्राहाभवितुमर्हंति एवमत्राधिमासशेषदिनानिशोध्यानितत्रशोध्या
नि अतःकारणाद्धिमासशेषंत्यक्तं अथावमशेषकारणंत्यागश्चोच्यते तिथ्यंतादं
तंयावतीभिर्घटीभिःसूर्योदयास्तास्त्ववमशेषघटिकाः यतश्चांद्रसावनांतरमवमा
नि यद्यवमशेषंनत्यज्यतेलब्धावमैरवमशेषघटिकाभिश्चतिथ्ययऊनीक्रियंते तदा
तिथ्यंतेसावनोहर्गणोभवति अथचसूर्योदयावधिःसाध्यस्तिथ्यंतादहर्गणः अवम
शेषघटीभिर्युक्तःसन्सूर्योदयावधिर्भवति अतोवमशेषेत्यक्तेसतिसूर्योदयावधिर्भ
वति अथोदयास्तकर्मोपपत्तिमाह अहर्गणइति १९ लंकोदयेस्तुर्नतथेति २० यो
यमहर्गणआनीतःसमध्यमसावनेनैवकृतःस्फुटसावनस्यचलत्वात् तथाविधेनानु
पातेनस्फुटोनायातीत्यर्थः युगादेरारभ्यवर्तमानरविवर्षादेःप्राक् यावानमध्यमसा(
वनस्तावानेवस्फुटसावनःस्यात् किंतुरविवर्षादेरर्धे यावान्मध्यमसावनस्तावांस्तुस्फु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
२४

दः अतस्तदन्यथावेलाउदयांतरकर्मोक्तवेन पलेनोनद्युताः संभोलंकोदयेस्युः नान्यथा लंका
यांभास्करोदयेमध्याह्न इति यदन्यैरुक्तं तदसत् अथोदयांतरकर्माह मध्यार्कभुक्तासुरिति २० त
दंतरमिति २१ तदसवप्रासरेति २२ सायनांशोनरविगणोमेषादेर्यावत्क्षेत्रभुक्तांशाः प्राप्यन्ते तत्संबं।
धिनो निरक्षोदयासवो गगनभूधरषड्चंद्रा १६७० इत्यादयस्तेषां संवत्सरकुभोग्यमानानां षो।
डशोयैर्भुक्तांशा भागास्तत्कोदयासुभिः संगुण्य त्रिंशता विभज्य फलं यावन्तोऽसवोपि नत्रैराशिकेनाप्ताः एवं
मध्यार्कभुक्तासवो भवंति अहर्दिनांनाहूर्ध्वं तावन्तो स्वात्मके काले लंकायां मध्यमसूर्योदयः
तत्काले हि ग्रहाः साध्याः अथ चयेऽहर्गणेन सिद्धास्ते मध्यमार्ककलामिते स्वात्मके काले भ
दिनांनाहूर्ध्वं जाताः अतोऽसूनां कलानां च यदंतरं तेनार्कोदयांतरासुतत्कोदयांतराख्यं कर्मोच्य
च्यते तैरंतरासुभिर्ग्रहगतिं संगुण्य पार्कसावनाहोरात्रासुभिः २१६००/ विभज्य लब्धं कलाद्यं ग्रहे।
ऋणं कार्यः यदि कलाभ्योऽसवोऽल्पकाः स्युः अन्यथा धनं यदि लंकायां स्वदेशोदये मध्यार्कभुक्ता।
नहृतानीय देयं कर्मकृतं तदोदयिकानां च कर्माप्य ग्रहाणां कृतं स्यात् यदि च स्फुटार्कभुक्तान
स्वोदयैरानीयेदं कर्म कृतं तदोदयभुक्तांतं च कर्मापितत्रीण्यपिहतान्मिस्युः तर्हिकथमिस्यु

ऐराशिकमिदं यदि साव
नाहोरात्रप्राणैर्गतिकला
लभ्यन्ते तदान्तरासुभिः कि
मिति अत्रासवस्तु रविक
ला मेषाद्युदयप्राणास्तु स्फु
टास्तत्फलं तु कलास्वल्पा
स्तु ऋणं महत्सु तु रविक
लासु प्राणेभ्यस्तर्हि धनम्

कं॰ १

२४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दयान्तराख्यमाद्यैर्नेहान्तं तदाह । यमोत्तरं तच्चरमल्पकं वा वैषम्यचरणात्तेषु च तत्र्थं पंतराभाव
स्तन्मध्ये पन्तरस्य हेडि दिनयो इदानीं देशान्तरस्वरूपमाह । येनेति २३ । यत्पुरुदयान्तरकर्मणा
लंकायामौदयिकाद्ग्रहाज्ज्ञातास्ते देशान्तरकर्मणा स्वपुरोदयिकाः स्युः । तच्च देशान्तरं द्विविधं
एकं श्रुतापरं अन्यथा प्राप्तं । तत्र चरसंस्कारकं । तत्र तावत् पूर्वापरमाह । यल्लंकोज्जयिनीति
२४ लंकायामेरुं नीयमाना रेखोज्जयिनीकुरुक्षेत्रादिषु देशेषु गतास्ति याति सा मध्यरेखा
ध्यरेखेत्युच्यते । रेखायां यदार्कोदयस्तत्कालात्पूर्वमेव पूर्वदेशे भवति । रेखोदयकालानंतरं प
श्चिमदेशेऽर्कोदयस्तद्देशान्तरयोजनैस्तदंतरकालः स्पष्टभूवेष्टनादनुपातेन ज्ञायते । यदि स्फुट
परिधियोजनैः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरयोरन्तरयोजनैः किमि[illegible]ति ग्रहगतिकला
लभ्यन्ते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति । अथ योजनैरेवानुपातः । यदि स्फुटपरिधियोजनैर्ग
तिः प्राप्यते तदा देशान्तरयोजनैः किमिति फलं कलाः प्रागृणं यतस्तत्राद्यावुदयः पश्चाद्धनं ।
यतस्तत्र रेखोदयानन्तरमर्कोदय इत्युपपन्नं । इदानीं भूगोले स्फुटपरिधिप्रदेशं परिधिस्फुट
तानुपातं चाह । स्वदेशमेरू इति २५ स्वपुरस्य समेकगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि तावन्ति ल ।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ गो॰
२५
15

कांश्च यान्ति यतो निरक्षदेशात्स्वपुरान्तरयोजनान्यक्षांशाज्जातानि भागेभ्यो योजनानि किमस्त्वमित्यु
पपद्यन्ते ऽत्र स्पष्टः तैर्लंबज्यैर्योजनैर्मेरुगिरेः समंताद्यद्वृत्तमुत्पद्यते स स्फुटो भूपरिधिः यो मध्य
परिधिः पठितः स निरक्षदेशोपरि अयं तु स्वपुरोपरि अस्मात्किंचिदूनो भवति अथ तत्स्तीत(
दानयनं मध्यपरिधेरभीष्टं त्रिज्यातुल्यं व्यासार्द्धं प्रकल्पितं तस्मिन्व्यासार्धे स्वपुरीयावती
लंबज्या तावत्स्फुटपरिधेर्व्यासार्द्धं भवितुमर्हति अतस्तेन त्रैराशिकं यदि त्रिज्याव्यासार्द्धे
मध्यमः परिधिर्लभ्यते तदा लंबज्यामिते व्यासार्द्धे किमिति फलं स्फुटपरिधिरित्युपपन्नम् ॥
इति श्रीसिद्धान्तशिरोमणौ वासनाभाष्ये मध्यमगतिवासना ॥ इदानीं गोलविवक्षत्
दादौ ज्योत्पत्तिकथने कारणमाह पठोद्यपेति १ स्पष्टं इदानीं जीवानां तत्र संख्यानं तावदाह
रसाश्वित्र्यंगेति २ ज्याचापेति ३ त्रिभज्यकार्द्धमिति ४ त्रिज्याव्यक्रमज्येति ५ एवं त्रिभवृत्त
र्द्धमिति ६ अत्र त्रिज्यातुल्येन वृत्तेन भगणांकितेन वृत्तस्य स्पष्टमादौ तावद्व्याख्यायते ।
ज्यानयने अभीष्टा त्रिज्या कल्प्यते समायां भूमौ त्रिज्यामितांगुलेन सूत्रेणाहत्तं विलिख्यादि
तो किंतेचक्रांशाश्च किंतंकार्यं तत्रैकस्मिन्नवमचतुर्थांशे नवतिनवतिर्भागा भवंति तत्रोया

२५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंतिज्याद्धीनिकार्याणि तावद्भिर्विभागैरेवैकं वृत्तमंतर्यांगुलं विभज्यतत्रचिह्नानिकार्या
णि तद्यथा यत्रचतुर्विंशतिर्जीवाःसाध्यास्तत्रचतुर्विंशतिचिह्नानिभवंति एवंहितेनै
वचतुर्थांशेपि तत्रोदिचिह्नाद्भ्रमपतव्द्भिकेंद्वयोपरिस्यसूत्रंज्यार्द्धरूपंभवति एवंचतु
र्विंशतिज्याभवंति तानिसार्द्धानिज्यार्द्धानितत्प्रमाणान्यंतरालेभिन्नाग्राह्याणि अथा
दितोव्याख्यायते यान्द्दष्टात्रिज्यासाकर्णःकल्प्यायाभुजज्यासभुजः तयोःकर्णभुजयोर्व
र्गांतरंपदंकोटिःकोटिज्येत्यर्थः तत्रयेभुजकोटिज्येतेभुजकोटिग्रांशानांक्रमज्येज्ञातव्ये
भुजज्यात्रिज्यातोविशोध्यतेतावत्कोटिग्रांशानमुत्क्रमज्यावशिष्यते एवंकोटिज्यायोना
त्रिज्याभुजांशानामुत्क्रमज्यास्यात् अथोत्क्रमज्यास्थानंदर्शयति तत्रपूर्वलिखितेवृत्ते
चिह्नयोरुपरिगतंसूत्रंकिलज्या तदुपरितयोश्चिह्नयोर्मध्येयद्वृत्तखंडंतच्चापंधनुः चा
पमध्यस्यज्यामध्यस्यचयदंतरंबाणाकारंसोत्क्रमज्योच्यते त्रिभमौर्विकायाज्यापदेसंबु
धः एवंसाधारणेपनज्यादेत्रदर्शयित्वा अथानिर्दिष्टांशानांगणितेभज्यानयनं त्रिभमौ
र्विकायायदर्गाधंस्यमूलंसापंचचत्वारिंशांशानां ४५ ज्यास्यात् तज्यायायावत्कोटिज्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰ ९६

16

साध्यते तावदेवं भवति यतस्तत्र कोट्यंशा अपि पंचचत्वारिंशत् ४५ अत्रोपपत्तिः त्रि
ज्याभुजस्त्रिज्यार्द्धं कोटिः सोऽक्षेत्र यो गापदंद्वहतांतः समचतुरस्रस्य भुजः स्यात् सैव नवति ९०
भागानां ज्या नवत्यर्द्धं ग्राह्यं अतो वर्गयोगस्य चतुर्थांशः हतस्तु देत त्रिज्यावर्गार्द्धं अत्र त्र १
स्रस्यलंबप्रवेदभागजेऽस्तुत्पन्नं अथ त्रिंशद्भागानां ज्या त्रिज्यार्द्धमिता स्यात् तस्याः कोटि १
ज्या षष्टिभागानां ज्या स्यात् अत्रोपपत्तिः हतांतः पातिसमत्र्यस्रभुजो व्यासार्द्धमितः
स्यादिति गोलसिद्धानीतेपि कथितं अतस्त्रिज्यार्द्धं रूपं त्रिंशद्भागानां ज्योत्पन्नं अतः १
प्राग्वद्भुजक्रमज्या षष्टिभागज्यया ना त्रिज्या शेषोऽत्क्रमज्या सा कोटिरूपिणी क्रमज्यात
भुजरूपिणी तद्द्वयोर्निबद्धस्तत्र तत्कर्णः तत्त्रिंशद्भागानां ज्यारूपं अतस्तदर्द्धं पंचदश
भागानां ज्यार्द्धमित्युत्पन्नं एवं सर्वत्र तदर्द्धांशकशिंजिनीनामुपपत्तिर्ज्ञेया अथ प्रका
रांतरेणाग्नि तदर्द्धांशकशिंजिनीमाह त्रिज्योत्क्रमज्यानिहतेरित्यादि अस्योपपत्तिः तत्रा
द्यातरचितैर्बीजप्रकारेणाकथ्यते तत्रोत्क्रमज्योना त्रिज्या किल कोटिज्या तस्या वर्गीयं
उव २ उत्रिभा २ त्रिव २ अनेना त्रिज्याहता तिर्हीज्याहतिः स्यात् उव १ उत्रिज्याभार अयंक्र ९६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मज्यावर्गोत्क्रमज्यावर्गयुतो जातः उत्त्रिभा २ अस्य चतुर्भागः उत्त्रिभा १ अतउक्तं त्रिज्यो
त्क्रमज्याभिहतेर्दलस्य मूलं तदर्द्धांशकसिंजिनीति एवं तस्या अप्यन्यातदर्द्धांशकसिंजि
नीति एवं कोटिज्याया अपि यावदभिमतखंडानि स्युः तद्यथा यत्र चतुर्विंशति खंडानि
तत्र राशेर्ज्या अष्टमं ज्याखंडं यत्कोटिज्या षोडशं १६ पारवेदभागज्या ४५ द्वादशं अ
स्मात्खंडत्रयात्कथितप्रकारेण चतुर्विंशतिखंडान्युत्पद्यंते तत्राष्टमात्तदर्द्धांशकसिंजि
नी चतुर्थं तत्कोटिज्या विंशं एवं चतुर्थाद्द्वितीयं द्वाविंशं च द्वितीयात्प्रथमं त्रयोविंशं च
एवं दशमं चतुर्दश पंचमैकोनविंशा सप्तमसप्तदशैकादशत्रयोदशात्तीमष्टमात्
१।२।४।५।२२।६।७।१०।११।२३ अथ द्वादशाद्यष्टाष्टादशात्तृतीयैकविंशानवमपंचदशानि
३।१८।९।२१।९।१५ त्रिज्या चतुर्विंशति २४ मिति अतोवशिष्टांज्योत्पत्तिमग्रे वक्ष्यामः १
इदानीं स्पष्टीकरणे फलस्योपपत्तिमाह भूमेर्मध्येति ७ यदेतद्भपंजरेऽश्विन्यादीनां भा
नां वलयं तद्भूमेः समंतात्सर्वत्र तुल्यं तेन रेवतीतेयतस्तस्य मध्यं भूमध्यं अथ यस्मिन्वृत्ते ग्र
होभ्रमति तस्य मध्यं न भूमध्ये तद्भूमेः समंतात्तुमांतरमिस्पष्टः अतः कारणाद्ग्रहस्योच्चस्था

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि॰गो॰ ८

17

भवलयेमध्यमस्थानेग्रहंनपश्यति विंवमत्रपश्यति तयोर्भवलययदंतरंतद्ग्रहस्यफल
मित्यर्थसिद्धंभवति अतउक्तं तस्मात्छेद्यःक्रियतइति इहतच्छेद्यःफलंमध्यविंवइति एवमेके
नैवश्लोकेनछेद्यकसर्वस्वमुक्तमिदानींकिंचित्सविस्तरंछेद्यकात्रान्तरमाह पूर्वापरायतनाद्यां
त्विति २ नाद्यापीदंसम्यगस्माभिर्ज्ञायतइति शिष्यैरुक्ते आचार्यआह पूर्वापरायता
यामित्यादि स्पष्टार्थं इदानींकालविलंबेनप्रतारणामेवंवाक्यमितिज्ञात्वाशिष्यैःपुनः
पृष्टःसन्नाह ध्यानमिति ९ स्पष्टं इदानींविलिख्यछेद्यकमाह त्रिभज्येति १० कृत्वाख्य
मिति ११ [illegible]उच्चोन्नतीति १२ तंगोर्ध्वरेखामिति १३ देयमिति १४ भिन्नेरुगतरपार्श्वेविंडं
कृत्वातस्माद्विंदोस्त्रिज्याप्रमाणेनकर्कटकेनवृत्तंविलिखेत्तत्कक्षावृत्तं ग्रहस्यग्रहस्यछेद्य
कंविलिख्यते तस्यमध्यमभुक्तिपंचदशांशेनतस्मिन्नेवविंदोयवृत्तंक्रियतेसाभूः लंबनाव
नतिदर्शनार्थमियंभूः अन्यथाविंडेवभूःकल्प्यते तत्कक्षावृत्तंचक्रांशैरंकं तत्रेष्टा
स्थानेमेषादिंप्रकल्प्य तस्मात्तन्मध्यमंग्रहमुच्चंवर्ष[illegible]योःविक्षेपेकार्ये भूस्पृष्टयोरुपरिगाता
रेखाकार्यातासोच्चरेखा अथभमध्यउच्चरेखाजनितमत्स्येनतिर्यग्रेखान्याकार्या अथग्रह

८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वोयानुस्त्रोनृतु

स्यांत्यफलज्यामितैस्तत्रैभ्रमध्यमाडम्बरैरेवं दत्वातदग्रचिह्नात्रिज्यामितेनैवकर्कटेनयद्वृत्तं ।
लिख्यतेतेनतत्प्रतिमंडलं तत्रापि सैवोच्चरेखा किंतुतिर्यग्रेखा नत्वमध्येऽन्याकार्या प्रतिमंड ।
लमपिचक्रांशैरेवं अथोच्चरेखोपरिनीयमानायत्रलगतितत्रप्रतिमंडलेपकुंत्रंकल्प्य
तस्माडुच्चराशिभागान्विलोमंततोगणयित्वातदग्रेमेषादिः कल्प्यः ततोग्रहान्विलोमं दे ।
यः तत्रग्रहोच्चयोरंतरं देयं उच्चरेखायास्तिर्यग्रेखागामिनीरेखादोर्ज्याप्रतिमंडलमध्यया
तिर्यग्रेखातद्ग्रहयोरंतरं कोटिज्यासा किलोर्ध्वरूपाभवति इदानीं फलानयनेइतिकर्त
व्यतोपपत्तिमाह मध्यस्योच्चवदिति १५ ततलद्देकामिति १६ कलाभ्येति १७ तयोः क
क्षाप्रतिमंडलयोर्मध्यस्थेयेतिर्यग्रेखेतयोरंतरं सर्वत्रांत्यफलज्यातुल्यमेवस्मात् अंत्यां
त्यफलज्याग्राडपरिप्रतिमंडलस्थकोटिज्यान्तगादोर्वेदिभवति कर्काद्येतुतदधः अतःको
टिज्यांत्यफलज्ययोर्योगविधोसौह्युक्तौ तथाहातेसतिकक्षामध्यगतिर्यग्रेखावधिः स्फुटा
कोटिर्भवति कोटितलकक्षामध्ययोरंतरं दोर्ज्यासमभुजः तत्कोटिवर्गैक्यमूलं कर्णःस्तुपपन्नम्
कर्णोनामग्रहकक्षामध्ययोरंतरं सूत्रं तत्सूत्रंकक्षामंडलेयत्रलग्नंतत्रस्फुटग्रहः स्फुटमध्ययो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
१८

न्तरंफलं तद्ग्रहमध्यग्रहान्तरस्फुटे ग्रहेऽधिके धनमूने ऋणं नियतमुपपन्नं एवं मंदफलेन ।
मंदस्फुटः शीघ्रेणास्फुटः स्यात् इदानीं मंदस्फुटमध्यमं प्रकल्प्य शीघ्रफलं यत्साध्यते तत्
उपपत्तिफलमाह मध्याद्धि मंद इति २८ मंदकर्मपूर्वकं शीघ्रकर्मन्येन तत्स्पष्टार्थं इदानी
मन्दोपपत्तिमाह भ्रमत्यग्रह इति २९ यः स्यादिति ३० उच्चाद्दृषट्कमिति ३१ उच्चादेशान्त
क्रमेणाचलितस्यफलप्रवृत्तिर्दुपपत्तेः तत्त्वंगानत्कल्पितं शीघ्रस्पष्टार्थं मध्यमगतिवा ।
मनायांचस्वविस्तरस्कृतं इदानीमन्यदाह उच्चस्थित इति ३२ स्पष्टम् इति प्रतिमंडल ।
भंगी इदानीमन्यद्वक्तुं प्रकारान्तरमाह उक्तामध्येपा इति ३३ इह हि किल स्पष्टीकरणा ।
स्य युक्तिः प्रतिमंडलभंग्यामपयोक्ता अथ तामेव नीचोच्चवृत्तभंग्यावृष्टिनां भंगिमाह क
क्षास्थमध्यग्रहचिह्नेनोच्चवृत्तेलिखितेदृशफलस्यपातनात् नीचोच्चसंस्थितेचयेच्चराशावोत्तमध्य । नीमध्य
ग्वेणापरिस्थ्या ३४ उक्तमध्यतोहि रवेरप्रदेशो रेखायां तेनैवगमितुमप्रकल्प्य नीचंतदासन्नतरे ।
स्थितिर्यद्दूनीचोच्चमध्येस्थवृषेच्चरेखा ३५ नीचोच्चवृत्तेभगणांकितेऽस्मिन्मांदेविलोमंनि
द्धस्वेदृगात्या शैघ्रेत्वलोमंभ्रमति स्ववृत्तंगाद्दास्यमध्यग्रहचेरोहियस्मात् २६ अतोऽयथोक्तं
श्रे

१८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्फुटशीघ्रकेंद्रदेयं निजोच्चाद्याच्चरस्तदग्रे दोर्ज्योच्चरेखावधि वेटनः स्यात्तिर्यक्कस्थरेखावधि
कोटिजीवा २७ प्राग्वत्कक्षावृत्तं चक्रांशांकितं हानत्वात्तत्र मध्यमं ग्रहं च दत्वा ग्रहबिंदुं स्पष्टफ
लज्याप्रमाणेन सूत्रेणान्यवृत्तं लिखेत् तन्नीचोच्चवृत्तसंज्ञं अथ मध्यग्रहोपरिगता रेखा
किंचिद्दीर्घा कार्या सात्रोच्चरेखा नीचोच्चवृत्ते मध्यग्रहरेखाग्रदेशो रेखायुते उच्चं प्रकल्प्य आ
सन्नरेखायुते नीचं नीचोच्चचिह्नाभ्यां मत्स्यमुत्पाद्य तिर्यग्रेखा मध्ये कार्या तस्मिन्वृत्ते केंद्र
गत्योच्चस्थानादारभ्य मध्यग्रहो भ्रमति मांदे विलोमं शैघ्रेऽनुलोमं अतः कारणान्मंदकेंद्र
मुच्चाद्विलोमं देयं शीघ्रकेंद्रमनुलोमं तदग्रे ग्रहः अत्रापि ग्रहोच्चरेखांतरे दोर्ज्या ग्रहति
र्यग्रेखयोरंतरं कोटिज्या इदानीं कर्णानयनं फलं चाह यत्केंद्रदोःकोटिफलेऽक्षुतेनेनीचो
च्चवृत्ते भुजकोटिजीवे त्रिज्योद्धृते दोःकोटिफलं मृगादौ कर्कादिकेंद्रे तद्धीनयुक्ता स्यात् ५ अ
नस्तदैक्यांतरमत्र कोटिर्दोर्दोःफलं मध्यग्रहसूत्रमध्ये कर्णोऽथ मध्यग्रहकर्णमध्ये फलं धन
र्णानुदिष्टोऽत्रवच्च ६ पूर्वार्द्धं सुगमं कक्षावृत्तव्यासार्धं किल त्रिज्या त्रिज्याग्रान्तपरि कोटि
फलं यतो मृगादौ केंद्रे भवति कर्कस्यादौ तु तद्धनः अतस्तदैक्यांतरं स्फुटा कोटिः तस्मिन्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रैभुजफलमेवचाहुः भुजस्फुटांतरं कर्णः दोःकोटिकर्णैक्यपदमितिप्रसिद्धं अत्रापियाज्ञवल्क्
दाहृते कर्णस्तत्रमंदोच्चग्रहः स्फुटमध्ययोरंतरफलमित्यादि इतिनीचोच्चवृत्तभंगिः इदानीं
मिश्रभंगिमाह मंदोच्चनीचप्रतिमंडलेप्राग्ग्रहोऽनुलोमं निजकेंद्रगत्या शीघ्राद्विलोमं भ्र
मतीवभातिविलंबितःस्पष्टतयैवयस्मात् १ नीचोच्चवृत्तेऽत्रतत्समस्यान्यानेतस्यानुलोमंप्रतिलोम
याते एकागतिःसाप्रतिभानमन्यमाहैःफलार्थंप्रविकल्पितंतत्तत् २ भंगीद्वयंचैतदिदं वित
विमिश्रंवृत्तद्वयेऽत्रयथोक्तदृष्टंः नीचोच्चवृत्तंप्रतिवृत्तयोगाद्भवत्यवश्यंखचरस्तदानीं
३ यथाभ्रमत्यैतैलिकयंत्रमध्येकाष्ठभ्रमोगोभ्रमतोविलोमः नीचोच्चवृत्तेभ्रमणंतथास्यतु
स्यात्प्रवृत्तोऽपिप्रतिमंडलेन ४ ग्रहःपूर्वगत्याप्रतिमंडलेनैवभ्रमति यदेतन्नीचोच्चवृत्तंतदाचा
र्यैर्गणकैःफलार्थंकल्पितं तत्रप्रतिमंडलगतेर्विलोमंग्रहोगच्छन्निवप्रतिभातिकथंतत्र
विलोमगतिःप्रतिभाति तत्रदृष्टांतः यथातैलिकयंत्रेतिलपीडनार्थंमूर्ध्वकाष्ठंप्रक्षिप्यते
तस्ययथागोःभ्रमाद्विपरीतोभ्रमः तत्रकिलगोःउपस्थंभ्रमति तद्वर्धकाष्ठंतथाभ्रामयां
मासानमपिस्वागतेनसव्यंभ्रममुत्पादयति एवंनीचोच्चवृत्तेभ्रमणंविपरीतमिवप्रतिभाति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योषं स्पष्टार्थं इति मिश्रसंगतिः ७ इदानीं मंदशीघ्रकर्मद्वयेन स्फुटत्वे कारणमाह
मध्यगत्या स्वकक्षायां भ्रमतोऽर्कजे मंदनीचोच्चवृत्तस्य मध्यं यतः नहि तौ शीघ्रनीचोच्चम
ध्यतया शीघ्रनीचोच्चवृत्तेऽस्फुटः खेचरः १ शीघ्रनीचोच्चवृत्तस्य मध्यस्थितिस्तावत्तमा
दोष्फलं तं कर्मसांदेन ततः स्फुटबोधाय शीघ्रमिथःसंस्तने मांदस्पष्टे हितेनासकृत्साधि
ते २ नीचोच्चवृत्तभंगीपर्यालोचनायेवं परिणामतीति स्पष्टार्थमिदं इदानीं मंदक
र्मणि कर्णः किं न कृतः तस्याप्यकारणमाह स्वल्पांतरत्वान्मंदकर्मणीह कर्णः कृ
तोनेति वृत्तं निवेचितः क्षिप्ताच्चतः कर्णरूपणः कृतेपि कर्णे स्फुटः स्यात्परिधिर्यतोत्र ३ ने
ताद्यचल्पफलमेति तस्मात्कर्णः कृतोनेति च केचिदूचुः नाशंकनीयं न चलं किमित्यय
तो विचित्रा फलवासनात्र ४ इह कर्णनियतफलमानीयते तेन देव समीचीनं यन्मंदकर्म
णि कर्णो न कृतस्तत्स्वल्पांतरत्वान्मंदफलानीह स्वल्पानि भवंति न तदंतरं चातिस्वल्पमि
ति केषांचिन्मतः अत्रासमीचीनत्वे कारणमाह क्षिप्ताभकर्णः परिधिस्तुकर्णस्माद्धि मं
दकर्मणि मंदकर्णांतरत्वेनस्यासार्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तत्कक्षामंडलं तेन ग्रहो याति यो मं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
२८

तृपरिधिः पाठपठितः सत्रिज्यापरिणतः अतो सौकर्याद्व्यासार्धे परिणामपाते यदि त्रिज्याह
तेऽयं परिधिस्तदा कर्णाहते कृ इति अत्र परिधेः कर्णेन गुणनं त्रिज्यया हरः एवं स्फुटपरिधिस्ते
न दोर्ज्याकोटिज्ये भाज्ये ३६० भाज्या तेन त्रिज्यया गुणिता कर्णेन भाज्या एवं सति त्रिज्यातु(
ल्ययोर्गुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशो कृते पूर्वफलवल्लम एव फलमागच्छतीति स्पष्टमत
अथ यद्येवं परिधेः कर्णेन स्फुटत्वं तर्हि किं प्रतीत्यकर्मणा न कृतमित्याशंकायां चतुर्वेद
आह ब्रह्मगुप्तेनान्येषामपरस्परतारणामिदं कृतमिति तदसत् चलकर्मणोस्य किं न(
कृतमिति नाशंकनीयं यतः फलवासनाविचित्रा अतः स्पष्टस्यापरिधेः स्फुटत्वं भौम(
स्यास्पष्टा तथापि किं न तद्बुधादीनामिति नाशंक्यं अतो ब्रह्मोक्तिरसंबद्धा इदानीं तत
कर्मवासनामाह प्राक्पश्चादायतिमंडलस्यावचर रेखाष्टाङ्गमध्यस्थितः कक्षायां वलय(
त्रपश्चपतिनतंनोतत्र भूपृष्ठगः मध्याह्ने च कक्षामध्यप्रदेशगतो नरोत्तल्लंयतः पश्चपतत्वेनोक्तं
न तत्कर्मलाघवनविधौ यायुक्तिरत्रापि सा ५ स्फुटः इदानीं गतिफलस्यावस्थानवास
नामाह कक्षामध्यगतिर्यग्रावाप्रतिहन्ते संपाते मध्येवगतिस्पष्टापरं फलं तत्रावेदस ६

२८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कक्षामध्ये यातिर्यग्विवातस्याः प्रतिमंडलस्य चयः संपातस्तत्र मध्येव गतिस्पष्टागतिफला
भावात् किंचनत्र ग्रहस्य परमं फलं स्यात् यत्र ग्रहस्य परमं फलं तत्रैव गतिफलाभावेन
भवितव्यं यतोऽयतनस्य स्तनग्रहयोरंतरं गतिफलयोरंतरं गतिफलं ग्रहस्य गतेर्वा फला
भावस्थानमेव धनर्णसंधिः यत्तुनर्लंद्बोन्मेमध्येव गतिः स्पष्टाहकेन्द्रयोगे यचरद्गति
तदसत् नहिकेन्द्रयोगे ग्रहस्य परमं फलं इदानीं ग्रहस्य वक्रत्वं छेद्यकेय थामीद्रष्ट
ग्रुपेतेन दर्शमाह वृत्ताद्बवाभिः प्रतिमंडलात् कलाबाशलाकाभिर्दृश्यथोक्तं प्रचाल्य।
तंगोलवचरस्य चगत्यांकक्षादिसर्ववलदर्शयेद्वा ७ वंशशलाकाभिश्चोद्यकं कल्वानत्राऽय
तनस्फुटग्रहस्थानं चचिह्नयित्वा द्वितीयदिने अद्यग्रहं चोच्चवशात्मेषादिं च प्रचाल्य स्फु
टग्रहस्थानं चिह्नं तत्पूर्वचिह्नाद्यदि पृष्ठतः स्यात्तदावक्रगतिर्ज्ञेया इदानीं केंद्रसंज्ञार्थं स्फुट
कक्षाचाह कक्षस्य मध्यं किलकेंद्रमुक्तं केंद्रं ग्रहोच्चांतरमुच्यते तैः यतोंतरेणावृतिर्भगोदे
शान्नीचोच्चवृत्तस्य सदैवकेंद्रं ८ ग्रहस्य कक्षाचलकर्णनिघ्नी स्फुटाभवेद्यासदलेनभक्ता
तद्व्यासखंडांतरितः कुमध्यात्सभ्राम्यतीह प्रवहानिलेन ९ स्पष्टं इदानीं भुजांतरकर्मो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
२१

पपत्तिमाह मध्यमार्कोदयात्प्राक् स्फुटार्कोदयःस्यादृणेनत्फलेस्वेयतोनंतरं तेनभास्व
त्फलोत्थास्तुजातं तयःस्वफलंधनुकृत्युकर्मनिरुक्तमाग्रहे १. स्पष्टम् स्फुटगतौचव्याख्यातं इ
दानींछेद्यकोपसंहारेणगाणकप्रशंसांवर्णयन्नाह येद्धभगर्भागाग्रधियोत्रतेषामस्माच्छेद्यका
र्थःपरमाणुरूपः येन्येजडाःकुंठधियोहितेषामस्मादिंद्रवज्राहतपर्वतकल्पः २१ इंद्रवज्राहत
पर्वतःपर्वतस्तत्कल्पश्छेद्यकार्थोजडानामितिंद्रवज्राछंदश्चसूचितम् शेषंस्पष्टम् ॥ इति
भास्करीयेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमिताक्षरेछेद्यकाधिकारः ॥ इदानींगोलबं
धाधिकारमाह समरलवंशशलाकावलयैःकलितौसचक्रभागांकैः रचयेद्गोलंगोल
शिल्पविज्ञानल्पनैपुणोगणकः १ स्पष्टं इदानींगोलबंधमाह कृत्वादौध्रुवयष्टिमिष्टतरु
जाम्लृज्वींसुदृढांततोयष्टीमध्यगतांविधायशिथिलांपृथ्वींमदृढांबहिः वध्नीयात्कुशिसौ
म्यपुत्रकतपनारेज्यार्किभानांदृढान्गोलांस्तान्पविततःकृत्वोचनलिकासंस्थोवहिर्गोलको
२ आदौदारुमयींयष्टिंकृत्वातदग्रस्थानेतत्रमेतांपृथ्वींदृढांशिथिलांचविधायतस्या
वहिश्चंद्रादीनांगोलान्यष्ट्यासहदृढंवध्नीयात् तेषांबहिर्नलिकासंस्थोऽस्वदृग्गोलाविति

२१

साधारणपनोक्तम् २ इदानीं सविशेषमाह पूर्वापरं विरचयेत्सममंडलाख्यं याम्यो
त्तरं च विरचयेद्वलयद्वयं च ऊर्ध्वाधरमेवमिह हन्त चतुष्कमेतदावेष्टनि तिर्यगपरं क्षिति
जं तदर्धे ३ एकं पूर्वापरं अन्यद्याम्योत्तरं तथा कोणद्वयं इदं च चतुष्टयमूर्ध्वाधो
रूपमावेष्टय तिर्यगपरं तदर्धेयवृत्तं निबध्यते तत्क्षितिजसंज्ञं अत्र याम्योत्तरवृत्ते उत्तर
क्षितिजादुपरि पलांशांतरे एकं ध्रुवचिह्नं कार्यं दक्षिणक्षितिजादधोऽन्यत् इदानीमु
न्मंडलमाह पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे पललवैः क्षितिजादधःस्थि
तेऽपि उत्तरोपरि स्थिताद्पललवैर्ध्रुवेन तदुन्मंडलं दिननिशोः क्षयवृद्धिकारि ४ समवृत्त
क्षितिजयोर्ये पूर्वापरसंपातौ तयोर्ध्रुवचिह्नयोश्च संलग्नं यन्निबध्यते तदुन्मंडलसंज्ञं
दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेन भवतः इदानीं विषुवन्मंडलमाह पूर्वापरस्वस्तिकयो
र्विलग्नं खस्वस्तिकाद्दक्षिणतोऽक्षभागैः अधःस्वस्तिकादुत्तरतो ख्यातं च षष्ट्या घटीनां वल
यं विदध्यात् ५ तयोरेव पूर्वापरसंपातयोर्लग्नं तथा याम्योत्तरवृत्ते खस्वस्तिकाद्द
क्षिणतोऽधःस्वस्तिकादुत्तरतोऽक्षांशांतरे यद्वृत्तं निबध्यते तद्विषुवद्वृत्तं इदानीं दृङ्मं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
२२

इत्थमाह ऊर्ध्वाधःस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं भ्रलग्नं दृग्वलयं तदंतः ॥ कृत्वा परिभ्राम्य च त
त्र तत्र नेयं ग्रहो गच्छति यत्र यत्र ८ खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चांतः कीलौ कृत्वा तयोः प्रो
तं भ्लग्नं दृग्वलयं कार्यं तच्च पूर्ववृत्तेभ्यः किंचिन्न्यूनं कार्यं यथा खगोलांतर्भ्रमति यद्ये
कप्रच्छ गोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलं यायाग्रहो यत्र यत्र वर्तते तेन स्पृतस्योपरीदमे
व परिभ्राम्य विन्यस्य दृग्ज्याप्रोक्षाकोटिकं दर्शनीयं अथवा पृथक्पृथग्ग्रहयोः दृङ्मंडला
नि कारयेत् तथाष्टमं वित्रिभलग्नस्य तत्र दृक्क्षेपमंडलं अथ विषोपमाः ८ ज्ञेयं त
द्वेवाखिलखेचराणां पृथक्पृथग्वा रचयेत्तथाष्टौ दृङ्मंडलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्
क्षेपवृत्तान्यमिदं वदंति ७ व्याख्यातं पूर्वमेवेदम् इदानीमेवं खगोलमुक्त्वा दृग्गो
लमाह कृत्वा खगोलेन नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्नलिकास्थमेव बहिः खगोलाद्विर
चीतधीमान् दृग्गोलमेवं वलयैर्वक्ष्यमाणाम् ८ भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो द्र
गोलसंज्ञोपममंडलाद्यैः द्विगोलजातं खलु दृक्प्रपत्तेस्तत्तं हि दृग्गोलमतो वदंति
९ तस्मिन्खगोले ध्रुवयोस्तु चिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्धा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्ब

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विरंशलवयुयांतरे दृग्गोलं रचयेत् कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रांतिवि
मंडलाद्यैर्यैर्विध्यंते स दृग्गोलः कृप्यमस्य गोलसंज्ञेनिनिदर्थमाह द्विगोलज्ञानमित्या
दि यतो ग्रहकक्ष्यासमम्पांत्वाद्यवृत्तदेवानि द्विगोलज्ञानानि भगोलवृत्तैः खमोवृत्तैर्मि
लितैस्तान्युत्पद्यंते भिन्नगोलवंधे सम्यङ्नोपलक्ष्यंत इति दृग्गोलः कृतः ॥ इति ख
गोलदृग्गोलवंधौ ॥ इदानीं भगोलवंधमाह याम्योत्तरं क्षितिजं वलयद्वयं च विदध्या
दाधारवृत्तयुगलं ध्रुवयष्टिबद्धं पृष्ठांकमत्र सममंडलवत्तृतीयं नाड्याह्वयं च विषु
वद्वलयं तदेव ९ यथा खगोले क्षितिजं याम्योत्तरं च तदाकारमाधारवृत्तद्वयं ध्रुवयष्टि
बद्धं कृत्वा तदुपर्यन्यत्तृतीयं सममंडलाकारं घटीपृष्ठांकांचांकितं कार्यं तन्नाडीवृत्तं वि
षुववृत्तसंज्ञं च इदानीं क्रांतिवृत्तमाह क्रांतिवृत्तं विदधीत दृढांकं भमतस्त्र भानुरत्र भा
द्वैत्रभाभांततः क्रांतिपातः प्रतीपं तथा ग्रस्फुटाः क्षेपपाताश्च तत्स्थानकान्यंकयेत् १०
अथान्यत्तन्मेषाणामेव पृथग्वृत्तैर्हित्वा तत्र मेषादि प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽकाः तत्क्रां
तिवृत्तसंज्ञं तस्मिन्वृत्ते रविर्भ्रमति तथा खेभांशीजभ्रमाच्च तथा तत्र क्रांतिपातोम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
२३

पातैर्विलोमं भ्रमति तथाग्रहाणां विक्षेपपाता अस्फुटा विलोमं भ्रमंति अतः क्रांतिपाता
दीनां स्थानानि नित्यानि वर्णितानि इदानीं क्रांतिवृत्तस्य निवेशनमाह क्रांतिपाते च पातात् षड्
भांतरे नाडिकावृत्तलग्नं विदध्यादिदं पाततः प्राक् त्रिभे सिद्धभागैरुदक् दक्षिणे तैश्च भा।
गैर्विभागे परे १२ क्रांतिपातचिह्नात् षड्भांतरेऽन्यच्चिह्नं कार्यं तच्चिह्ने नाडीवृत्तेन संसक्ते
कृत्वा पातचिह्नात् त्रिभांतरे नाडीवृत्ताच्चतुर्विंशत्यांशैरुत्तरतो यथा भवति अपरे वि।
भागे त्रिभांतरे दक्षिणतश्चैर्भागैर्यथा भवति तथा बध्नीयात् इदानीं विमंडलमाह ना
डिकामंडले क्रांतिवृत्तं यथा क्रांतिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् क्षेपवृत्तेन ग्राहकं किं तत्र।
च क्षेपपाते षट् चिह्नानि वृत्ताबोधवत् १३ क्रांतिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च क्षेपपाते समषड्।
च कृत्वा युतिम् क्षेपपातायनः पृष्ठतश्च त्रिभे क्षेपभागैः स्फुटैः सौम्ययाम्ये न्यसेत् १४
पृष्ठचक्रे नभःखात् त्रिभज्याग्रहाणां स्फुटाः क्षेपभागाग्रहाणां स्फुटाः क्षेपवृत्तानि पश्चिमा
विदध्यात् पृथक् स्वस्ववृत्ते भ्रमंतीह सर्वा ग्रहाः १५ यथा क्रांतिवृत्तं पृथक् कृतमेवं विमंड
लमप्यपरं ग्राहकं पृथक् वृत्तं पृथक् कृत्वा तत्र मेषादेर्भसंस्कृतं क्षेपपातं दत्वा ग्रे चिह्नं का

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यं अथ क्रान्तिवृत्तस्य विमंडलवृत्तस्य च क्षेपपातचिह्नयोः संपातं कृत्वा तस्मादन्यज्ञान
रेखं च संपातं कृत्वा क्षेपपाताग्रतस्त्रिभेन रेक्रान्तिवृत्ताङ्कनवतः स्फुटैः क्षेपभागैः एष
तस्त्रिभेन रेखैकभागैर्दृदिशागतः स्थिरं कृत्वा विमंडलं निवेशनीयं अथ ये पठिता
विक्षेपभागास्ते त्रिज्याभ्यां गुणाः शीघ्रकर्णेन भक्ताः स्फुटाः क्षेप्याः अत्रानुपातः यदि कु
र्णाग्र एतावंतस्तदा त्रिज्याग्रे कियंत इति यतो भगोले त्रिज्यैव व्यासार्धं एवं चंद्रादी
नां षड्विमंडलानि कार्याणि स्वस्वविमंडले ग्रहा भ्रमंतीति इदानीं क्रान्तिविक्षेपचा
नाडिकामंडलात्तिर्यग्गत्वापमः क्रान्तिवृत्तमाह ------- क्षेपवृत्तावधिस्तिर्यग्ग
वं स्फुटो नाडिकावृत्तविटोन्नतालेपमः २६ क्रान्तिवृत्ते यत्स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिका
वृत्ताद्यत्तिर्यग्गतरेखा सा क्रान्तिः अथ विमंडले च यत्र ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्ताद्यत्तिर्यग्गतरे
स विक्षेपः अथ विमंडलस्थस्य ग्रहस्य नाडिकावृत्ताद्यत्तिर्यग्गतरेखा सा स्फुटक्रान्तिः इदा
नीं क्रान्तिपातमाह विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः स्यात् नक्षत्रगणाः सौरा
नाव्ययुता अयुतत्रयं कल्पे ८ अयनचलनं यदुक्तं मञ्जालाद्यैः स एवायम् तत्पक्षे तद्भ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
२४

२५

गणाः कुलोरेगोंगर्नेनंदगोचंद्राः १९४४६६९६॥ २८॥ ततः संजातं पातं हित्वा विदेपुमःसा
ध्याः क्रांतिवृत्ताम्बरमध्ययाम्यतटे लललग्नागमेतनः शेष्याः २९ क्रांत्यपृथ्वेपातःक्रांतिपातः
पातो नाम संपातः तयोर्विषुवत्क्रांतिवलययोर्भिन्नयोर्मिथः पाद्दावेवसद्धा संपातः किं
त्वतस्यापिचलनमस्ति येयनचलनभागाःप्रसिद्धास्तएव क्रांतिपातस्यविलोमगस्य
भागाः मेषादेः पृष्ठतस्तावद्भागोत्तरे क्रांतिवृत्ते विषुवद्वृत्ते लग्नो नीमित्यर्थः नहि क्रांतिवृत्ते
पातो नाम्नीतिवक्तं शक्यते अन्यत्रेणापातस्योपलब्धत्वात् उपलब्धिप्रकारमग्रे वक्ष्यति
तत्कथं वक्ष्यमाणहिभिर्निपुणैर्नोक्तमितिचेत् तदा स्वल्पत्वात्तैर्नोपलब्धाः इदानींबहु
त्वात्सांप्रतैरुपलब्धाः अतएव तस्य गतिरस्तीत्यवगंतव्यं यद्येवमनुपलब्धाश्चापि सारसि
द्धोक्ताः तदागमप्रमाणेन भगणपरिध्यादिवत्कथं तैर्नोक्ताः सत्यं ग्रहगणितस्कंधेप
पत्तिमानेवागमःप्रमाणं तर्हि मंदोच्चपातभगणाआगमप्रामाण्येनैव कथं तैरुक्ताइ
तिचेत् वक्तव्यं यतो ग्रहाणां मंदफलाभावस्थानानि किंतु तेषां गतिरस्ति नवेति संदिग्धं
तत्र मंदोच्चपातानां गतिरस्ति चंद्रमंदोच्चपातवदित्यनुमानसिद्धा साचकियतीनज्ञायते

प्रत्यक्षेणोपलभ्यंते तान्येव मंदोच्चस्थानानि [illegible] यानि च विक्षेपाभावस्थानानि तान्येव पातस्थानानि २४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यैर्भगणैरुपलब्धस्थानानि गणितेनागच्छंति तद्भगणसंभवाद्वार्षिकोद्देनं द्विनी
वागतिर्ज्ञेया नैवं यद्वक्ष्यैरपि भगणैस्तान्येव स्थानान्यागच्छंति तद्वा कतमस्य गते:
प्रामाण्यं सत्यं न हि सांप्रतोपलब्धमनुसारिणी कापि गतिः स्वीकर्त्तव्या यदा पुनर्म
हता कालेन महदंतरं भविष्यति तदा महामतिमंतो ब्रह्मगुप्तादीनां सतां समानधर्मि
णा उत्पत्स्यंते तेन तदुपलब्धमनुसारिणीं गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि व्याकरिष्यंति अतएव
वार्यभगणानि संख्येय महामतिमद्भिर्दृष्टे नः सन्नतायं तेपि काले विलयं न यांति अतोस्मत्क्रांति
पातस्य भगणाः कल्पे गुणत्रयं ३ ... तावत्सूर्यसिद्धांतोक्ताः तथा मुंजालाद्यैर्यदुपलव
लनमुक्तं स एवायं क्रांतिपातः तेच गोगार्त्तनं दृगोचंद्रा १९९६६६९ उत्पद्यंते अयच येवा।
तेवा भगणा भवंतु यदा येनागतानि दृग्गोरुपलब्धं तेन तदा स एव क्रांतिपातस्तु स्पर्धः तं विलोम
गं क्रांतिपातं ग्रहेषु दत्त्वा क्रांतिः साध्या स्थानीविक्षेपपातानामुक्त एवं क्रांतिवृत्तमंडलसं
पाताः क्षेपपाताः स्युः चंद्रादीनां व्यस्ताः क्षेपानयने सुते योज्याः २ मंदस्फुटो द्राक्क्र
तिमंडले हि ग्रहो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः पातेन युक्ताद्गणितागतेन मंदस्फुटात्खचरतः।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

25

ग्रमेस्मात् २१ पातोथवाशीघ्रफलेविलोमंकृत्वास्फुटोमेनयुतात्क्रमोतः चंद्रस्यकेंद्राव
लयेहिपातःस्फुटाहिमेर्मध्यमपातयुक्तात् २२ नभ्याश्रितान्विक्रमविमंडलयोःसपातः
क्षेपपातस्तंग्रहस्यविक्षिप्तक्षेपःसाध्यः एतदुक्तंभवति क्रांतिपातःप्रसिद्धः यथातंग्रहस्य
विक्षिप्तक्रांतिःसाध्यते एवंक्षेपपातंग्रहस्यविक्षिप्तक्षेपःसाध्यइत्यर्थः अथविक्षेपपातोमं
दस्फुटस्यप्रक्षिप्तेनतत्कारणमाह मंदस्फुटोद्याकक्रांतिमंडलस्थपाति एतः शीघ्रप्रतिमं
डलेमंदस्फुटगमाग्रहोभ्रमति तत्रचदृष्टेपातोपिप्रतोमगणितागतंपातंमंदस्फुटेप्रक्षि
प्यक्षेपःसाध्यते येषांमगगमसं २३ इदानींचंद्रशुक्रयोर्विशेषमाह येवात्रपातभगणाःपठि
ताःकुजबुधवाक्पतिशुक्रकेंद्रभगणास्तदधिकायतःस्युः सस्थाःस्वस्वार्थमुदितास्वलकेंद्रयुक्तौ
पातोतयोःपठितचक्रभवोविधेयो २४ चलाहिशोध्यःकिलकेंद्रसिद्ध्यैकेंद्रेसपातेयदिच
स्तयोज्यः अतश्चलात्पातयुतात्स्वभवोःस्वधीभिराद्यैःशास्त्रसिद्धिकृता २४ स्फुटोनषी
शेत्ववृतोस्फुटोनयोःपातोभगोलेस्फुटएवपातः ग्रहस्यगोलेकथितापमंडलंप्रकल्प्य
कदावलयंयथोदितं २५ नत्वत्रशुक्रयोःशीघ्रोच्चंपातयुतकेंद्रंकृत्वायोविक्षेपस्तानीतः

CC-0.Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सशीघ्रोच्चस्थानएवभवितुमर्हतिनतुग्रहस्थाने यतोग्रहोन्यत्रवर्तते अतस्तदनुपपन्नमिव
प्रतिभाति तथाचब्रह्मसिद्धांतभाष्ये ज्ञशुक्रयोः शीघ्रोच्चस्थाने यावान्विक्षेपस्तावानेवय
त्रतत्रस्थायिग्रहस्यभवत्यत्रोपलब्धिरेववासनानान्यत्कारणंवक्तुंशक्यते इतिचतुर्वेदेनाप्य
त्रानध्यवसायःकृतः सत्यं अत्रोच्यते येत्रज्ञशुक्रयोःपातभगणाःपठितास्तेशीघ्रकेंद्रभग
णोर्युताःसंतस्तद्भगणाभवंति तथाचमाधवीयेसिद्धांतचूडामणौपठिताः अतोल्पभगणा
भवःपातःस्वशीघ्रकेंद्रेणयुतःकार्यः शीघ्रोच्चाद्ग्रहयोश्चितेशीघ्रकेंद्रकरणार्थंग्रहःक्षेप्यः
अतस्तत्स्वल्पभोग्यक्षेपयोर्नाशोहृते शीघ्रोच्चपातएवावशिष्यतइत्युपपन्नं किंचमंदस्फुटोनं
शीघ्रोच्चंप्रतिमंडलेचलकेंद्रंतस्पातेक्षेप्युत्पातेऽतोमंदफलंपातेव्यस्तंदेयं यतोनुपातसि
द्धंचलकेंद्रमथ्योनंशीघ्रोच्चंभवति एवंकृतेसति विक्षेपकेंद्रंमंदफलेनान्तरितंस्यात् इतर यदंगीकृतं
केंद्रस्यानुपपत्तेः यद्भगोलेक्रांतिवृत्तंतनुकक्षावृत्तं यत्रप्रतिमंडलंतत्रस्फुटग्रहः तस्फुटपा
तयोगातिविक्षेपकेंद्रं अतःस्फुटपातस्थानिश्चपातेकल्पानांनविभेतरेस्फुटीकृतेः परमविक्षेपां
शैःप्रावन्त्र्यमस्टविलोणचन्यप्रत्नं तथान्यत्रविमंडलेस्फुटग्रहस्थानेविक्षेपःस्फुटविक्षेपणाग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
२८

णितागतेन तत्पोऽहपपतेनाम्पयेत्पर्थः २५ इदानीं ग्रहगोले विशेषमाह ॥ अथ ग्रहस्य गोले कथितनाप
मंडलं प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितं २५ निबध्य प्राग्वत्प्रतिवृत्तमस्मिन्निवमंडलं तत्परिधैः प्रमा
णैः ॥ मध्योच्चपातोद्यसदात्तमध्ववोःस्वपातीत्रकेंद्रेणगुतस्तयोऽपः २६ भगोलवत्तावग्रहगोला
लः कल्प्यः तत्र स्फुटपपातः अथ यदितादत्तग्रहगोलो न्यो निवध्यतेन तदा तत्र यथोक्तविषुव
वृत्तक्रांतिवृत्तं च बध्वा तत्क्रांतिवृत्तं कक्षामंडलं प्रकल्प्य तत्र छेद्यकोक्तविधिना शीघ्रप्रतिमं
डलं वध्वा तत्प्रतिमंडले गणितागतं पातं मेषादेर्विलोमं गणयित्वा तत्र चिह्नं कार्यं अथ पत्रि
ज्याग्राः साई मेषाद्यं हग्ङ्गराशिपंक्तिं विमंडलाख्यं कृत्वा तत्रापि मेषादेर्व्यस्तं पाताग्रे चिह्नं कृत्वा
प्रतिमंडलविमंडलयोः पातचिह्ने प्रथमसंपातं ततो भार्द्धांतरे द्वितीयं च संपातं कृत्वा पाता
द्यग्रहः एष्ठतस्त्रिभे परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्ताद्दक्षिणोत्तरं विमंडलं तत्र
मंदस्फुटगत्या पापारमार्थिका ग्रहो भवति अतो मेषादेस्तुला ममंदस्फुटो विमंडले देयः स
तत्रस्थः प्रतिमंडलाद्यावतांतरेण विविधमत्लावांस्तत्प्रदेशे विक्षेपः यतो हक्संपातस्थस्य ग्रहे वि
क्षेपाभावस्त्रिभेंतरे परमो विक्षेपो मध्ये तु पातेन अतो हक्संपातग्रहयोरंतरं ज्ञेयं तदंतरं पा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नयस्ययोगेकृतेभवति पातस्यविलोमगत्वात् सयोगः अस्यार्थःकेंद्रंयदित्रिज्यातल्पयावेंद्रज्या
यापरमःशरस्तस्याभीष्टयानयाकर्णनिफलं प्रतिमंडलविमंडलयोस्तिर्यगंतरंस्यात् विमंड
लस्यग्रहस्यकक्ष्यमध्यगांसूत्रं तत्कक्ष्यमध्यग्रहांतरंसचशीघ्रकर्णः यदिकक्ष्यमध्यात्कर्णाग्रेपत्ता
वान्विक्षेपस्तदात्रिज्याग्रेकियानितिद्वितीयंत्रैराशिकं आद्येत्रिज्याहरोद्वितीयेमणात्तुल्यत्वा
न्नयोर्नाशेकृतेकेंद्रज्यापाठाःपरमशरगुणातायाःकर्णोहरःफलंवाद्वाहतस्त्रयोस्तिर्यगंतरंसस्फु
टःशरः इदानीमहोरात्रवृत्तमाह दीप्तक्रांतितुल्यांतरेसर्वेनानाडिकाख्यमहोरात्रवृत्तमाद्यं
तत्रबद्धाघटीनांचषष्ट्यांकयेदस्यविष्कंभखंडंद्युज्यावामता २७ नाडीवृत्तनाडमृत्तोदक्षिणतो
वासर्वत्रेष्टक्रांतितुल्यांतरेयद्वृत्तंनिबध्यतेतदहोरात्रवृत्तं तेनवृत्तेनदिनेरविभ्रमतीत्यर्थः ।
तस्यवृत्तस्यव्यासार्धंद्युज्या इदानीमन्यदाह अथकल्प्यामेषाद्यामनुलोमक्रांतिपातकान्
- एषांमेषादीनांयत्रराशिवृत्तान्यानिबध्नीयात् २८ नाडीवृत्तेभयतस्त्रीणि --- क्रमोत्क्रमा
तानि एवंभगोलःकथितःखेचरगोलोयमेवविज्ञेयः २९ अत्रापमंडलेवास्तुत्राधारेत्वधुव
तस्यैव अन्यपादीनांकक्षाबध्नीयाद्ग्रहाणामजालाभाः ३० क्रांतिपातांकाद्याम्यात्रिभात्रिभ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰गो॰
२०
27

नाभागैरन्यान्येषादीन्यश्च कल्प्यानह्यग्रेष्टकवदहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् तानि नाडीवृत्तस्योभय
तस्त्रीणि त्रीणि भवंति तान्यपक्रमसोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य मध्यहृत्याराशीनां इदानीमस्योप
संहारमाह बद्धा भगोलमेवं यष्ट्यांद्विध्रुवगोलनलिकांतः सुश्लिष्टभ्रमयंत्रयष्ट्याधारौस्थि
रौ बद्धगोलौ २१ यथायं गोलो बद्धस्तथैव ग्रहगोला अपि बध्नीयाः किंतु तेषां क्षेपवृत्तस्था
लयित्वं नायातीति बहिःस्थमेव दर्शनीयं अथवा भगोले यदृग्मंडलं तस्याधोधस्तन्निबद्धे सूत्र
त्राधारे वेधाश्विन्यादीनां कृत्वा दर्शनीयाः एवंविधं भगोलं यष्ट्याग्रे बद्धा यष्ट्याग्रयोः प्रोत
नलिकाद्वये निवेश्य बद्धगोलो कृत्वा भगोलभ्रमणं दर्शयेत् ॥ इति श्रीभास्करीये सिद्धांतशिरो
मणौ गोलाध्याये वासनाभाष्ये मिताक्षरे गोलबंधाध्यायः ॥ अत्र ग्रंथसंख्या ५० ॥ अथ त्रि
प्रश्नवासना तत्रादौ नतस्थानमाह उन्मंडलक्ष्माकल्प्यांतराले द्युरात्रवृत्ते चरखंडकानि तज्या ऽ
त्रकुज्या चरसिंजिनी स्याद्व्यासार्द्धवृत्ते परिणामिता सा २ क्षितिजोन्मंडलयोर्मध्ये ह्योरा
त्रीयावान्कालस्तच्चरखंडं तत्रोन्मंडलादुभयतश्चरखंडांतरे चिह्ने कृत्वा तयोर्निबद्धसूत्रस्या
र्धज्या सैव त्रिज्यावृत्तपरिणता सती चरज्या स्यादिति त्रिप्रश्ने व्याख्यातं इदानीं लंकास्वदेशा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्कोदययोरंतरं चरकालमाह निरक्षदेशे क्षितिजाख्यवृत्तमनुन्मंडलं तज्ज्ञयुगमन्यदेशे खो-
क्षितिजेर्कस्य समसूत्रमोमान्त्वरा ईमर्कोदययोस्तन्मध्ये २ एवं इदानीं ग्रहाणां चरफल
साधनरीतिं वासनामाह आदौ स्वदेशेप्यनिरक्षदेशे सूर्योदयोस्तमयोप्यथानः अतएवाग्र
हे स्यादुभयेस्तमस्तोफलं चरोर्ध्वं रविसौम्यगोले ३ याम्ये विलोमं खलु तत्र यस्मादुन्मंड
लं स्वक्षितिजादधस्तात् नाडीमंडलयाम्यभागो गोलस्य तावत्याम्यगोलो ४ स्व
गमं पूर्वव्याख्यानं च इदानीं दिननिशोर्लघुत्वमहत्वे हेतुमाह अतश्च सौम्ये दिवसो मह
न्स्याद्रात्रिर्लघुर्व्यस्तमतश्च याम्ये यतो ह्यहोरात्रदलं क्षितिजादधःस्थं रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्ध्वे
५ सदा सममलघुनिशोर्निरक्षे गोलो मंडलं तत्र [illegible] खंडे यावान्कालस्तावान्दिवसः यावान
धःस्थे तावती रात्रिरिति निरक्षे समं इदानीं विशेषमाह षट्षष्टिभागास्त्वधिकाः पलांशाः यदि
६ लंबाधिकाक्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं संततमेव तत्र याम्ये च याम्या सततं तमिस्रा तत्र
मेरौ सततं समाई इमु ७ यत्र देशे षट्षष्टेः ६६ अधिकाः पलांशाः तत्रायं विशेषः अर्कस्यो
दक्क्रान्तिर्यावत्काले लंबाधिका भवति तावत्कालं संततं दिनमेव याम्यक्रान्तिर्यावत्तावत्स
जायते तम षट्षष्टिभागा अधिकाः फलं पलांशाः परो विशेषः क्षितिजादुपरिस्थे होरात्र ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
२८

ततंरात्रिरेव तद्यथा यत्रकिलसन्नतिःपलांशास्तत्रलंबांशाविंशतिः ७ तत्रदेशेविषुवद्वृ
त्तंदक्षिणात्क्षितिजादुपरिभागाविंशतिः उत्तरक्षितिजादधस्तावत्पद्मारवेरुत्तराक्रां
न्तिभागाविंशतिर्भवंति तदोत्तरक्षितिजेरविबिंबमर्द्धोदितंभूत्वामध्याह्नेदक्षिणात्क्षितिजा
दुत्तरमंडलेभागचत्वारिंशतोन्नतंभवति तदात्रिंशद्घटिकाद्दिनदलं अतोदिनंषष्टिः ६
रात्रिःशून्यंततोद्वितीयदिनेउत्तरक्रांतेरधिकत्वाद्रविरुत्तरक्षितिजंनस्पृशति एवंप्रतिपर्यो
परमाक्रांतिर्यावत्पर्यंतंपरिभ्रमति एवंमिथुनांतेउत्तरक्षितिजादुपरिभागचतुष्टयंयाति
पुनस्तेनैवक्रमेणावरोहतिविंशतिभागानांक्रांतिर्यावद्यावत्कालंरविःसततंदृश्यतेता
वद्दिनमेवानयैवयुक्त्यादक्षिणगोलेक्षितिजादधःस्थेर्केसततंरात्रिरिति अतएवमेरो
सततंषाण्मासंदिनं स्थानीमेरुसंस्थानमाह विषुवद्वृत्तंयत्सदाक्षितिजत्वमितंतथाच
देपानां उत्तरस्यामपक्रमश्रोमूर्द्धोर्ध्वगतोध्रुवोयतस्तेषां ८ उत्तरगोलेक्षितिजादूर्ध्वपरि
तोभ्रमंतमादित्यं सव्यंत्रिदशाःसततंपश्यंत्यसुरास्त्वपसव्यगंयाम्ये ९ स्पष्टं स्थानीदि
नरात्रिस्वरूपंपित्र्यदिनंचाह दिनंदिनेशस्ययतोत्रदर्शनंतमीतमोहंतुरदर्शनेसति ऊ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्टग्रहाणां च निर्णयं यथा तथान्दुगाणां पितॄणां भूमिपृष्ठवासिनां ९ स्पष्टं इदानीं संहि
तोक्तमप्रेतमाह दिनं सुराणामयनं तदुत्तरं निशेतरत्संहितिकैः प्रकीर्तितं दिनोन्मु
खेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशान्तथा तत्फलकीर्तनाय तत् ११ इदं तमारोहति ये क्रमेण ।
नैव वह्नेनैव वरोहतीनः यत्रैव दृष्टः प्रथमं सदैव तत्रैव तिष्ठन्नवलोकयन्ति किं १२ सांह
तिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादिकधीमिथुनानां यावद्वहूनैर्यैरारोहणं कर्कटेत्रवि
द्वैर्दृष्टस्तैरेवावरोहणं कर्तव्यं किं दृष्टपूर्वे दृष्टपतत्सत इदानीं पितृदिनस्वोपपत्त्याला
दिकालानाह विधूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधादीधितिमामनन्ति पश्यन्ति तेऽर्कं
निजमस्तकोर्ध्वे दर्शे यतोऽस्माद्द्युदलं तदेषां १३ भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्नि
शीथः खलु पौर्णमास्यां कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धं १४ स्प
ष्टार्थः अथ ब्रह्मदिनोपपत्तिमाह यद्दृष्टिगानो द्रुहिणाः क्षितिस्थैः सततं मा प्रलयं रविः
मीक्षते भवति तावदयं ब्राह्म्यं दिनं अथ कल्पनयुगसहस्रयुगानां तत्र निर्णयविधेः १५ दृग्रस्थितत्वाद्दा
प्रलयं रविं पश्यन्ति दिनान्ते ब्राह्मादीनां उपसंहृतप्रपञ्चानां तत्प्रयः इदानीं कुदयवासनामाह ।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
२५

29

योक्षिप्तदेशोपममंडलस्यातिर्यक्स्थितोयाम्यदृग्दयंनथास्तं सोल्पेनकालेनयतऊर्ध्वसंस्थो
नत्वेनलोस्माडुदयानत्वेत्वा २६ यदुक्तमेयाम्यनतामृगाद्याः स्वस्वायनेनापिनिरक्षदेशे
याम्याद्भ्रतत्वेतिनतत्वमानादुद्यंतिकालेनततोल्पकेन २७ कर्कादयः सौम्यनताहियेऽ
त्रतेयांतियाम्याद्भवशाद्दृक्त्वं कालेनतस्मान्नदुदयंतिनुदंतरेस्वंचरखंडमेव २८ वि
षुवद्दहोरात्रहृत्तानिलंकायांसमपश्चिमगानि राशिवलयंतत्रमकराद्योपसमक्रांत्या
विषुवन्मंडलादुदिताततोमिथुनांतादूनत्वेलग्नमनतत्वातिरश्चीनं तत्रापिमेषस्वक्रांत्या
महत्यातिरश्चीनमुदयेपतोल्पकालोदयः वृषभस्तदल्पयातस्तस्मात्किंचिदधिकः कालः
मिथुनतस्तदल्पयातस्तदधिकः कालः एवंनिरक्षेपिनसमोदयाः अथयेमकराद्यायाः
याम्यनतास्तेयाम्याद्भवशादतिनतत्वंगतानाउद्यंति स्वदेशेतोल्पकालोदयाः येत्रकर्का
दयःस्वक्रांत्यासौम्यनतास्तेयाम्याद्भवशाद्दृक्त्वंगतानाऽत्युद्यंति अतश्चिरकालोदयाः
लंकास्वदेशोदयोरंतरंस्वंचरखंडमेवभवति यतस्तदितिजयोरंतरालेचरं अथचरखं
डेसपाधिकत्वंगोलभ्रमणोपरियथाप्रतीयतेतदाह भचक्रपादास्तिथिनाडिकाभिः २९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

थवत्स्वंघंनिनिरक्षदेशे चक्रार्धमात्रंचतत्याहितीयंसर्वत्रस्फुटाणिगिनमितासिरेव १९।
मेषादिमिथुनांतानांनाडीभिस्तिथिमितासिरुहलये लगानिक्रजेतद्ध्यःस्थितप्रथमतामि
श्वरेनाभिः २० कन्यांतानांकर्कटादीनांतिथिमितनाडीभिरुहलये लगानिक्रजेचोर्धस्थि
-- नाभिश्चरार्धनाभिः २१ तद्रहितैःसिद्धिमाद्भिःकन्यांतोवाकर्कटांतोवा चरखंडेरूनाधा
स्तेनिरक्षोदयाःस्वदेशेस्युः २२ क्षितिजेनादिक्कनाशगोलंभ्रमयन्प्रदर्शयेत्सर्वम् उक्त
मखर्थचान्यच्छिष्याणांबोधजननार्थं २३ उदयवासनास्फुटमत्पाध्यायेकाथितैव इह
तमेषादिक्षितिजेकनाशगोलंभ्रमयन्त्रमेषायडर्धवद्घमाणांचसर्वंदर्शयेत् तत्रसर्वंद्र
ष्टव्यमित्यर्थः अथास्तमयानाह योस्तुदेनिसमयेनयेनतनस्तमेतस्तमुपयातितेनच ।
राशिस्तूर्ध्वमुपमंडलंक्रजादर्धमेवसततंयतःस्थितं २४ योराशिर्येनकालेनोदेतितेनत्ता
सप्तमोस्तंयाति येमेषादीनामुदयास्तेतुलादीनामस्तमयाः यस्तुलादीनामुदयास्तेषांमे
षादीनामस्तमयाइत्यर्थः यतोपमंडलंक्षितिजाडपर्यर्धमेवभवति ऊर्ध्वमधश्च यतोरा
श्योरुदयमस्तमयंचगच्छतोन्यत्पतोपपद्यते इदानींविशेषमाह इदानींलग्नप्राहयुत्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि. गो.
३
30

त्याउदयास्तमध्यलग्नस्थानान्याह यत्रलग्नमपमंडलंक्षजेतन्हायमिह लग्नमुक्तं
ते प्राचिपश्चिमक्षजेस्त ---- लग्नमितिदृत्तिगोलो २६ यत्रलंबक्षजलवाजिनोन
कास्तत्रनोदयचरायमक्षवान् नाम्यसंस्थितिनस्तथान्यथोदितं येननैषविवयोन्योचरः
२५ यस्मिन्देशेषष्टिभागाधिकःपलस्तत्रकेचनराशयःसदोदिताःकेचनसदास्त
मिताःकेचनप्रोनाडमम्कंति अनस्तत्रयथाकथितास्तथोदयानभवंति यावत्सदोदि
तोरविस्तावदहोरात्रंषष्टिनिजंतस्थपाति अहोरात्रंवृत्तनिजोन्मंडयोरंतरंहिचरं
अतस्तत्रक्रम्यायाचरज्यादिक्रमसत् शेषंस्पष्टार्थं अथलग्नार्थमर्कस्यतात्कालिकी
करणवासनामाह लग्नार्थमिष्टघटिकायदिसावनास्ताभ्यस्तात्कालिकार्ककरणेनभ
वेयुरार्थ्यः आर्कोदयाहिसदृशीभिपन्हायनेयास्तात्कालिकत्वमथ्यनत्रियन्नेयदाली:
२७ ननुलग्नकरणार्थंयादृष्टघटिकास्ताःसावनाउननाक्षत्राः यदिसावनास्तर्हिनाक्ष
त्राउदयाःकथंविसदृशास्ताभ्योविशोध्याः अतस्ताभिर्नाक्षत्राभिर्भवितव्यं तथाभोग्य
साधनार्थमर्कस्तात्कालिकःकिंकृतः यतउदयावधिरिष्टघटिकास्तथार्कोदयानंतरमे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वराद्योर्भोगपांसा: क्रमेणोदङ्खांत्पन्न: स्वौदयिकस्यार्कस्य भोगपंडहीतंयुग्पतेन तात्का
लिकस्य तथाप्रतीत्यर्थमुदाहरणं यत्र किल पंचांगुली विषुवती तत्र मेषादिरोर्के
स्फुटमहोरात्रघ्नबध्नवांविंशादस्तुभिरधिका: ६।४४ अथोदयानंतमहोरात्रसमे
काले ६।४८ यावत्तात्कालिकार्कोलग्नं साध्यतेनावदस्योदयिकं स्यान्नसमं यावदौद
यिकान्न्रियतेतावत्सममेव अतोन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रतीतेर्युक्तिनश्चार्कतात्कालि
ककत्लामयुक्तमिवप्रतिभाति सत्यं अतएवोर्कलग्नार्थमिष्टघटिकादत्पादि अत्रे
ष्टघटिका: सावनास्तावदाचार्यैरंगीकृतास्तासांनाक्षत्रत्वंकार्यं तच्चैवंयथा प्राक्क्रम
स्याहोरात्रसंबंधिन्यायामनिकलास्ता: स्वोदयासुभि: संगुण्यपराध्यैकलाभिर्विभज्यफ
लासुभिरधिका: सावनत्वान्नाक्षत्रा: षष्टिघटिका: स्यु: अहोरात्रेतानाक्षत्रा: स्यु: प
वमिष्टघटीसंबंधिन्यायामनिकलास्ता: स्वोदयासुभि: संगुण्यपराध्यैकलाभिर्विभज्यफ
लासवस्ताभिरिष्टघटिकासुसावनासु प्रक्षेप्या: एवं नाक्षत्रा: स्यु: ततोदयिकार्कस्य
भोगासव: शोध्या: एवं समाचार्योक्तलाघवार्थमिष्टघटीसंबंधिन्यायामनिकलाश्च
र्कप्रतिमा: ततो भोग्यासवस्ततो दयिकार्कभोग्यादूनाज्ज्ञातयावदिष्टघटी।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि॰गो॰
३१
31

सप॰श्रोधनेनाक्षत्रसावनघटीकालास्ताभिरधिकाः कृताः स्युः एवं तासां सावनानां नाक्षत्रीक
रणार्थमकस्मात्कालिकीकरणमनुपपन्नं ननु यद्येवं तर्हि किं सावनं नांगीकृतं नाक्षत्री
करणप्रयासेन विस्तृता नाक्षत्रापि एवं नांगीकृताः सत्यं तदप्युच्यते अत्र त्रिप्रश्ने छायार्थं ग्र
हाणां स्वस्वसावनमेवोदितं ग्राह्यं तद्यथा इष्टकाले स्वाहोरात्रवृत्ते यत्र ग्रहः स्थितः
यत्र च क्षितिजसंपातस्तयोरंतरे यावंतो घटीविभागास्तावत्यः सावनानाड्यः नाक्षत्रवि
भागात्मकाः अथ चोदयकाले यत्र स्थितो ग्रहः आसीत्तत्क्रांतिमध्ये यावत्यः पलास्तावत्यो नाक्ष
त्राः तास्तु कालविभागात्मिकाः यथा पौर्णमासीकरणे चंद्रस्पष्टस्य कृतिर्धिनोदिताना
डिकास्ताश्छायार्थं न युज्यन्ते यत्र केचिच्छायार्थमप्यसत्कृतिर्धिना आनीतास्तदसत् ।
अत एव वदंति चंद्रप्रभार्थमसत्कृतिर्धिनोदितं यत्केचित्कृतं तत्खलु न समस्तसावन
त्वात् जानंति येन निपुणा गणितं सगोलं तेषां हितं त्रकरणाव्यसनं हृद्यं वेत्ति छाया
क्षेत्रात्मकत्वात्सावनामेव साध्याः अयमर्थः त्रिप्रश्ने व्याख्यातमेव एतत्सावनघटीप्र
संगाल्लग्नार्थमपि सावनाऽङ्गीकृताऽस्त्यर्थः इदानीं दृष्टाविशेषेणाप्यसत्योदिताना
दितांश्चाह अंघ्यायुड्नवरसाः १६ पलांश्चाकायत्रतत्र विषयेकद्वाचन इष्टपतेनमका

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गेनकार्मुकं किंच कर्कमिथुनौ सदोदितौ २८ यत्र साद्रिगजवाजि ७८५ संमितास्तत्र हा
श्विकचक्रषट्कं न च दृश्यते वृषभमन्मृगत्रयं सर्वदा समुदितं च लक्ष्यते २९ यत्र नेत्रघन
वति: पलांशकास्तत्र कांचनगिरौ कदाचन दृश्यते न मकरं तुलादिकं सर्वदा समुदितं
क्रियादिकं ३० अथ यमर्थ: त्रिभ्यसंलंबाधिकाक्रांतिकरच्चुयाकनावहिं नसंनमेवेत्यादि
नासम्यक्स्थितपव यत्र वृश्चिकांतक्रांतितल्पोलंबस्तत्रैव पलांशा: ६९ तत्र धनुर्म
करौ दितिजाद्यध:स्थाने बभ्रमत: कर्कमिथुनौ नूपर्यैव यत्र तुलांतक्रांतितल्पोलंबस्तत्रा
ष्टसप्तति: षोडशकलाधिका: ७८ पलांशा: तत्र वृश्चिकादिचक्रषट्कं दितिजाद्यधोदृश्य
मानं दिक्चक्रपरि एवं मेरौ नवति: पलांशास्तत्र तुलादिचक्रमधो मेषादिकमुपरीति सर्वं भा
गोलेभ्राम्यतीत्युपपन्ने इदानीं लंकोदयप्रसाधनोपायं लक्षणेन दृष्ट्या मासाह्न राश्यर्धस्यलि
प्तजोदयसमा: स्वीयाश्चरार्धसंस्कारदृश्यपस्तत्र सदा सराशिशिखिनियन्निर्युक्तिलंकोदितम्
यद्येवं समय दृष्टपलांशविषये सर्वेष्वमी सर्वदा दृश्या: स्वर्गुणपच्चवोदय घटीसाम्पाद्यस्तत्र
था ३१ एकस्मिंस्त्रिराशीनां चरापध्यांश:पोषितानि चरखंडानि राशीनां दृष्ट्वकरथकुत्वच
राईनि चोच्यंते यस्य चक्रवचराईसमानि तद्विषये दृश्याः संवो गगनभूधरपक्षकुंवंशाश्यादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योयंदेशोयस्यराशेःस्वचरार्द्धसमाःस्वराशिमानंतत्रदेशोदयाहृष्टपरःपठ्यतेकायुक्तिः अन्यथा
सि॰ गो॰ दृष्टपादृष्टपठनेसर्वेयुक्तिरयुक्तासर्कं यद्येवंतर्हिंयत्रषष्टिघटिःपलांशास्तत्रसर्वेषांस्वचरो
३२ दयसाम्यात्सर्वदाहृष्टपठनंस्यात् युगपत्सर्वेषांदृष्टपाठंमेरावपिनघटतेकिंत्वन्यत्र अतस्त
दसत् इदानीमन्यद्दूषणमाह षष्टिघटिःषष्टिपलाः ६६ लवाःपलभवायस्मिन्नस्मिन्नन्यत्र।
नक्षत्रस्यापिनदृश्यकालनचघटःपंचाद्रयोयत्रच दृष्टपःस्यादितियत्सदाप्रलपितंललनेनगो
लेनिजेगोलबन्धेत्रिलवोनितास्तउदिताःकेनोन्नतांशेनगा ३२ अत्रसंशयायुङ्नवरसाद्रु।
ष्टादिभिर्भवितव्यं ६६।२८ पर्यंतस्थानेनतदुन्नते ६६।२५ त्रिभिस्त्रिभिर्दृष्टोरूनाःकेनहितेनाल
लेनस्वगोलेपठिताः ६६।२८ लवोच्चतां तथानैहितैर्भांशानांनिरक्षोदयसमानिस्वचर
खंडानि तत्रचरार्धान्यपिनामावहति चरज्यायास्त्रिज्यातोधिकत्वात् अतःपूर्वश्लोकोक्तिर्दु
ष्टत्पर्यः अथापलंबज्ञानमाह यंत्रवेधविधिनाक्षवांशातिर्यानतिश्रमवृतोच्चलंबको
तोक्रमाद्धिध्रुववदत्रहर्दलियेष्यवानतसम्पलालवाः ३३ चक्रकयंत्रेणग्रहवेधवद्ध्रुवंवि
ध्येत तत्रयंत्रनेम्यांयेउन्नतांशास्तेदंशाः येनतांशास्तेलंबांशाः अथवाविषुवद्दिनेदिना
र्धेयेऽर्कस्यनतांशास्तेनतांशास्तेचलवांशाइतियुक्तियुक्तं इदानीमंशकानयनवासनांसंहितामाह

32

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उन्नतं यत्र निष्ठं मंडले तज्जात्या भावनाथ निर्विषयो हि तद्रूपका तिर्यग्गच्छन्न भ्रमतोऽस्तकर्णा विच्छेदको
नतनरः सलवत्वात् २४ अथ स्पष्टवासनात्रिप्रश्ने कथितैव इदानीं केषांचिद्दूषणमाह चं
द्रभार्थमसत्कृतिपितोदितं यावत्क्षितिजान्तं वलनसमदसावनत्वात् जानंतियेन निश्चा
णां राशीनां समगोलं तेषां हितं त्रकरणा व्यसनं हृष्येव २५ स्पष्टं पूर्वं व्याख्यातं च इदानीं शं
कुस्थानमाह दृष्टिमंडलभवा लवाः कुजादुन्नता गगनमध्यतो नताः शंकुरुन्नतलवज्या
कार्मवेद्गुणाश्च नतभागशिंजिनी २६ भास्करे त्रिसममंडलोपगे यो नरः स समशंकुरुच्य
ते कोणशंकुरिति कोणवृत्तगे मध्यशंकुरपमंडलीदतिणि तिरे २७ उपदृग्गानांकद्वलेन हीनं दृ
ङ्मंडलार्धे विचरस्य दृश्यं उन्नतलिप्सानुकलो विशोध्या सवभक्तिरिति तिर्यक्षमिताः प्रभार्थ
२८ दृङ्मंडले क्षितिजाड्डपरि यहपर्यंतं ये भागास्त उन्नताः खमध्याद्धस्तेन नताः उन्नतांशा
नां ज्याशंकुः नतांशानां ज्या दृग्ज्या शंकुः उन्नतलिप्सा भिर्नून कार्या दृग्ज्या दृग्दलेनोच्छिन्न
त्वात् अयमर्थो ग्रहच्छायाधिकारे व्याख्यात एव इदानीं समशंक्वादयस्ते च आह इमा
उत्तरात्रेस मंडलमध्यभागजीवाग्रकाभवति पूर्वपरायोः सा अग्राग्रयोः भ्रमणामत्र
निबद्धस्तत्रयत्नदृदंतिगणकाउदयास्तसूत्रं २९ स्वस्त्वाद्दिवांशांकुतलं यमांग्रयाम्यांगतं

शि. गो.

३३

33

श्र

हियकनिघ्नांशकज्योर्ध्वाग्रसौम्यांनिघ्नी सौम्यमस्मात्स्यकलियुग्मां गुणलंबनिकर्ष ४८ सौम्याग्र
काग्रात्कालंहियमप्यपायमप्याग्रकाग्रात्पुनरेवयाम्यं नरहंतरेकांसमहृत्तरवेटमध्यांशजीवाच
विवाहुमाहुः ४८ दृग्ज्यांशकानि चापान्यास्तकोटिः पूर्वापरवृत्तवियोरपमूलं चेत्राणिकस्ते
यमसंभवानि संतेपनो दृग्भवाणिचातः ४८ क्षितिजेस्वाहोरात्रवृत्तसंपातयोर्बद्धसूत्रं
तदुदयास्तसूत्रमस्यानालंबः शंकुतलमुदयास्तसूत्राद्दक्षिणेनोभवति यतः क्षि
तिजाडपोरेदक्षिणेतोहोरात्रवृत्तगमनमथतस्यावतोगतमतो निघ्नवृत्तं शंकुतलं अथभुजश्च
ते अग्रलोलिग्राउत्तरान्तनलंयाम्यमतस्तेनोनाग्राबाहुर्भवति वाहुर्नामशंकुमाच्यपरयोर
तरं यदाग्रा शंकुतलाहूनानदानयोरंतरं दक्षिणांशंकुतलंबाहुः स्यात् एवंसमग्रवेशाडप
रे दक्षिणगोलेत्वग्रादक्षिणाशंकुतलंचदक्षिणं तत्रयोगेकृतेवाहुः स्यात् स्वविसममंडल।
योरंतरांशानां ज्यावाहुस्तत्रयाद्दृग्ज्यासबाहुस्तत्रयाद्दृग्ज्यासकर्णस्तयोर्वर्गांतरंपदं पूर्वापर
राकोटिः दृग्ज्यानीर्क्रांतिदोर्ज्यापाद्य सेत्राणिवस्पष्टानि ४८ भुजोपमः कोटिगुणोथजीवा
कर्णस्त्रिज्जीवात्रिभुजेपमोत्थे मेषादिजीवा क्रांतयोपहतेन्ततः ध्रुमिनेक्रांतिगुणास्त्रुज्याः स्युः
४८ तत्कोट्यः स्वघ्नक्षनिघ्नात् त्रिज्याकृतेर्व्याससार्धहृतेपविणामितानां चापेषुयासामसवः क्षितिज्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

येनेष्टाविष्कम्भाद्दृश्यानिर्द्दते ४४ स्पष्टं यथा क्षेत्राणामुपपत्तिस्त्रिप्रश्ने दर्शितैव अ
थवात्तत्क्षेत्राण्याह भुजोन्नभा कोटिरिति लम्बलेना कर्णो दृक्कर्णस्त्रिभुजं नयेदं नथात्
लम्बो भुजकोटिस्तु स्यात्त्रिज्या कर्ण इति ------ दीर्घिमासोऽम्पष्टत्वे ४५ उन्मण्डले प्रागपरो
न्यसूत्रान्कांनिन्पका कोटिरथ यत्र तत्र कुज्या भुजो ग्राह्यानि ज्येच कर्णः क्षेत्रं नयेदन्त्रि
भुजं प्रसिद्धं ४६ अग्राभुजः स्वसमनाच कोटिस्त्रिबाहुके तद्धृतिरेव कर्णः भुजोपम
न्यासमनाच कर्णः कुज्योनितानहृतिरत्र कोटिः ४७ उच्छ्रूननादो यमः क्रान्तिः स्याद
ग्रादि खण्डं स्वलतन्त्र कोटिः उच्छ्रूनना कोटिरथाग्रकाग्र खण्डं भुजस्तच्छ्रवणः द्वितिज्या ४८
कोटिर्नरः शंकुतलं च बाहुश्छेदः क्रान्तिस्य सूत्रसमहृत्वमेवं उन्पायमयः खगोलविद्ये
च्छात्राय यथा स्वप्रतिपादनीयं ४९ अस्य क्षेत्राणां साधनमप्युपपत्तिस्तत्रैव दर्शिता
न्तिभास्करीये गोलभाष्ये मिताक्षरे त्रिप्रश्नवासना ॥ अथ ग्रहणवासना चन्द्रार्क
ग्रहणयोः स्पर्शमोक्षे च दिग्व्यत्ययस्योपपत्तिमाह पश्चाद्भागाज्जलदवदधोवस्थि
तोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसितनया छादयत्यात्ममूर्त्या पश्चात्स्पर्शो हरिदिशि त
तो मुक्तिरस्यात एव क्वापिच्छन्नः क्वचिदपिहितो नैव कक्षान्तरत्वात् २ अर्कादथ अस्त्वक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि·गो·
३७
37

त्वाः यथामेघोधःस्थः पश्चाद्भागाद्वागत्परविंबंछादयति एवं चंद्रोपि शीघ्रत्वात्पश्चा
द्भागादागत्यरविंबमाच्छादयति ततः पश्चात्पूर्वाः निःसृतिं चंद्रः पूर्वतो मोक्षो रवेः अतएवक
दाचिद्याऽक्वचित्कस्मिंश्चिद्देशे ग्रहोदृश्यते क्वचिद्देशे न छन्नः यथाधःस्थो मेघे केषुचिद्रविर्न दृश्यते
केषुचित्प्रदेशांतरगतैर्दृश्यते इदानीं नतिलंबनयोः कारणमाह एवं निकंतनमुडुपति
च्छन्नमेवप्रपश्यपेक्ष्मध्यस्थोनतुव्यक्तमतोदृग्निष्ठप्रयोजनी तात्कालिकाद्विमहचिर
योलंबितोर्कग्रहेसकदाभेदाद्विम्भवल्वननतिर्लंबनंचोपपन्नं २ समकलकालेमस्मा
लग्नतिम्भृगांकेयतस्तयोरस्तः सर्वेषुपर्वतिसममसमकदाल्वान्नलंबनावनतो ३ पूर्वा
भिमुखोगच्छन्नकछायांतःप्राग्वीविशति तेन प्राग्ग्रहणं पश्चान्मोक्षोस्पृतिःसरतः ४
भानोर्बिंबपृथुत्वादपृथुपृथिव्याःप्रभाधि सूच्यग्रादीर्घतयाधःशिकदामतोल्पह
रवहिर्यातो अल्पपातात्तद्वैर्ध्वशिकदार्याचतद्बिंबं भूमेर्बहोरल्पप्रदिशिवास्तःहोप
शाग्निग्रहेतस्मात् ६ दर्शांतकालेरविपूर्वतःपश्चिमतोवानतंचंद्रग्रहणेछन्नमेवप्रपश्यप
ति भूमध्यस्थोद्रष्टा यतोदृग्मतिसमोभवतः योभूपृष्ठगतोद्रष्टास्तदार्कछन्नंनप
श्यति यतस्तदृष्टिसूत्राच्चंद्रोधोलंबितोभवति अतःकदाचिदात्लंबनंनतिश्चोपपद्यते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंद्रग्रहे तु लंबनतस्योऽभावः यतः समकालकाले भूभा चंद्रे लगति तया छन्नं सर्वे विदिग्भ्यां ।
तरस्थ्या अपि नतमपि चंद्रं समं पश्यंति यतस्तत्र छाद्य छादकयोरेकैव कक्षा ज्ञाता त
थार्कस्य भूभा तावत्पूर्वाभिमुखमर्कगत्यागच्छति चंद्रस्तु स्वगत्यास शीघ्रत्वात्पूर्वाभिमुखो
गच्छन् भूभां प्रविशति तेन तस्य प्राक्स्पर्शो भूभायां तिः सततः पश्चान्मुक्तिः भानोर्बिंबं
विपुलं शशीलघुस्ततो भूभा सूक्ष्मग्रासमवति दीर्घत्वेन चंद्रकक्षामतीत्य दूरं गता तदेवं
मुष्टपाता साध्यते चंद्रकक्षाप्रदेशे भूभा चंद्रबिंबं च सर्वग्रहणोपपतिपादितमेव उक्ता ।
नी छाद्यछादकनिर्णयमाह छादकः शश्युतस्ततो विधोः स्फुटं खंडितलनोर्विषाणयोः कुंठि
ताच महतीस्थितिर्यतो लघ्वस्पतेह्यविशालस्तर्गग्रहे ७ अर्कस्य खंडितलनोर्विषाणयोस्ती
क्ष्णता भवतिती क्षाल्पी धिनेः स्वास्थितिर्लघुस्ततो लघुः स्वय कुछाद्यकोदिनकृतो ववा
स्पते ८ विविद्यमाकालावरणादिभेदेनछाद्यकोराहुरितिब्रुवंति यत्मातितः केवलगो
लविद्यास्तत्संहिता वेदपुराणबाह्यं ९ राहुः कुभामंडलगः शशांकं शशांकगश्छाद
यतीनबिंबं तमोमयः शंभुवरप्रसादात्सर्वागमानामविरुद्धमेतत् १० अर्कछादकाश्चं
द्रछादकः शश्युतस्तोवगम्यते कुतः यतोर्कखंडितसंदेशोर्विषाणयोः कुंठताद्यस्पतेस्थि ।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि.गो.
३५
35

तिष्ठमहती अर्कस्यपुनरर्द्धंहिनस्पतीहाननाविषाणायोः स्थितिश्चलघी एतत्कारणमाह
यान्यथाज्ञपपत्यार्कस्यछादकोन्यः सचलघुः एवंरवीन्दोर्नछादकोराहुरितिवदंति उक्तं
हि देव्याकालावरणाद्भिमेदाद्देकस्यप्रागृसर्पम्प्यन्यस्यपश्चात् रवेः क्वापिग्रहणमस्तिक्वा
पिनास्तिक्वापिदृश्यतांग्रतः क्वापिदृष्टतः अतोराहुकृतंनग्रहणद्वयं नहिबहवोपिराहु
हवः एवंवदंतिकेवलगोलविज्ञास्तदभिमानिनश्च इदंसंहितावेदपुराणबाह्यं यतः स
हितास्तु राहुग्रस्तमेग्रहः स्वर्भानुर्हेवाआसुरिस्तमसासूर्यंविव्याधेतिमाध्यंदिनीश्रुतिः
सर्वंगंगासमंतोयंसर्वेब्रह्मसमाद्विजाः सर्वंभूमिसमंदानंराहुग्रस्तेदिवाकरइत्यादि
पुराणवाक्यानि अतोविरुद्धमुच्यते राहुरनियतगतिकःसोमयोर्ब्रह्मवरप्रदानाद्ग्रह
भांप्रविश्यचंद्रंछादयतिचंद्रंप्रविश्यरविंछादयतीतिसर्वागमानामविरुद्धं इदानींले
लंबनावनतीकुतोहेतोः कुतश्चनिकृदलेनसाध्यते अस्यप्रश्नस्योत्तरमाह यतःकक्षीक्षि
तोद्रष्टाचंद्रंप्रश्यतिलंबितं साध्यतेकुदलेनतोलंबनंचनतिस्तथा ११ स्पष्टम् इदानीं
बालावबोधार्थंछेद्यकप्रकारंलंबनमाह दृष्टापवर्त्तितावृद्धीकक्षेचप्राग्भासूर्ययोः भि
तौविलिख्यतन्मध्येतिर्यग्रेखांनयोर्ध्वगां १२ तिर्यग्रेखायुतौकल्प्यंकक्षायांक्षितिजंतथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्द्धेहत्याचापांशकैर्नतौ २३ कृत्वार्कोहसमन्त्यर्भिलंबनस्यप्रदर्शयेत्
एवंकृते मध्यनतः सूत्रेनयेच्चंद्रांशुमंडलं २४ द्रष्टुर्भूपृष्ठगादन्यद्धिसूत्रंनडच्यते कक्षायां
सूत्रयोर्मध्येयास्ताल्लंबनलिप्तिकाः २५ गर्भसूत्रेसदायस्मात्तौचंद्रार्कौसमलिप्तिकौ दृ१
क्सूत्राल्लंबिनश्चंद्रश्लेनानलंबनंस्मृतं २६ दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यान्नखमध्येनास्तिलंबनं अ
थयाम्योत्तरायांतुमितौ पूर्वोक्तमालिखेत् २७ स्पष्टार्थमपिस्वल्पमात्रंव्याख्यायते
ऊर्ध्वरेखोच्छ्रितोद्रष्टा दृङ्मंडलेस्वस्थानात्तपश्यतिग्रहं अतस्तज्ज्ञानार्थंदृष्ट्वाव्यासा१
ईस्यपयोजनानिकक्षाव्यासार्द्धस्यचयोजनानिपृथक्केनचिद्देरेणाच्छित्वा तेनतत्प्रमाणेन
मितौविलिखेत् एतदुक्तंभवति भूव्यासा१ ऊर्ध्वंगमासायकामभूमिनानियोजनानिपतन्ता१
निकेनचिन्महताहरेणाच्छिन्नानितद्दलंभूव्यासार्धंतेनैववर्त्मेदनचंद्रार्ककक्षाव्यासार्द्धच्छि
न्नेतेनव्यासार्धंभवतः एवंकृत्वामिताभूतरपार्श्वेबिंदुंकृत्वातस्माद्बिंदोर्भूव्यासार्द्धेनभू१
वृत्तंकृत्वाकक्षाव्यासार्धाभ्यांचकक्षाहत्तेचकार्येतस्माद्बिंदोरूर्ध्वरेखातिर्यग्रेखाचकार्या
तिर्यग्रेखायत्रकक्षायांलग्नातत्रक्षितिजंकल्प्यं ऊर्ध्वरेखायत्रलग्नातत्रखमध्यंकल्प्यम्
एवंचंद्रकक्षायांरविकक्षायांचनेचकदेभगणांशा ३६० चिह्नकनीयौचंद्रार्कयोर्दृङ्मंडले
नौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ दर्शान्तेऽर्कस्य याम्योत्तरवृत्ते तद्वापांशो खमध्यात् त्रो विंदुः कार्यः एवं कुकक्षायामपि ना।
शि.गो. रेखं वद्दिनेनांशेत्तौ विहराविचंद्रौ कल्प्यौ अथ भूमध्याद्रविविंदुगामिनी रेखा कार्या सा रेखा
चंद्रभिन्ना रविं याति अथ भूपृष्ठदृग्गाद्रविपर्यंता रेखा रविबिंबे नेया सा रेखा चंद्रेणालगति।
३९ यां: तयोः सूत्रयोरंतरे चंद्रकक्षायां कलाद्यं यत्तेनालंबनलिप्ताः अथ चान्द्रपृष्ठस्थं चंद्रबिंबं परिग
ता रेखा रविकक्षायां नेया तत्र सूत्रयोरंतरे या कला स्ताश्चलंबनलिप्तास्तस्यां पवमवंति
भूगताङ्कर्भायानीना रेखा तत्र गर्भसूत्रं १९.३१३ समकलौ चंद्रार्कौ तत्र सदैवम् भवतः अ
घ यदि रेखा दृष्ट रविबिंडनीता तद्दृष्टिसूत्रमच्यते इदं तत्र मध्ये चंद्रो लंबितो भवति अतस्त
लंबनं अथ यदा चंद्रार्कौ खमध्ये भवतस्तदा गर्भसूत्रदृष्टिसूत्रयोरैक्यमतस्तत्र लंबना
भावः स्यंदेडु.मंडले लंबनस्योपपत्तिर्दर्शिता इदानीं नत्युपपत्तिमाह अथ याम्योत्तर
यामिति ९ ये कक्षामंडलेनेत्र ये यद्वृत्तेपमंडलै त्रिभोनलग्नत्रिज्यायां दृक्क्षेपाख्यो
ऽपि १० तच्चापांशैर्नतौ विहाकलावित्रिभसंज्ञकौ नत्लंबनकला प्राग्वज्ज्ञेया नति लि
प्तिकाः ११ कक्षयोरंतरं यत्स्यात्त्रिभे सर्वतोपि तत् याम्योत्तरनतिः सात्र दृक्क्षेपाख्या।
प्रतेननः १२ इदमेव -- कं याम्योत्तरायनायां भिन्नौ पूर्वपार्श्वे लिखित्वा नत्युपपत्तिर्द

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्रुनीया येनत्रकक्ष्यामंडले तेनत्रदृक्क्षेपमंडले दृग्ज्याते त्रिभोनलग्नस्य याहृज्या सैव दृ
क्क्षेपो द्वयोरपि तावान् अस्मात् समतन्त्रतश्चापांशा वित्रिभलग्नशङ्कुः संस्कृ पांशा दृ
दृक्क्षेपचापांशाः स्युः तयोर्हृत्तयोः स्वार्थान्तरं स्वदृक्क्षेपचापांशोनेर्नतो विहृत्कार्यो
नतश्च वित्रिभसंज्ञो नतः प्राग्वद्भमध्यात् दृष्टाद्व्यस्ते ऽपसार्य लंबनलिप्ता ज्ञेयाः तानति
यो४ लिप्ताः नतिर्नाम चंद्रार्कयोर्याम्योत्तरमंतरं तद्वित्रिभलग्नस्थाने यावत्सर्वत्रापि तावदेव
भवति अतो दृक्क्षेपात्साधिता नतिः इदानीं स्फुटलंबनार्थमाह यत्र तत्र नतांशकौ
स्थपश्चाद्वा वलंबनं तादृग्दृष्टेन स्वचंद्रभान्वोः पूर्वापरेणांतं २१ पूर्वापरं स्वयाम्योत्तरजातं
तेनांतरद्वयं अत्रापमंडले प्राच्यां तिर्यग्दक्षिणोत्तरा २२ यत्पूर्वापरभावेन लंबना
ख्यं तदंतरं यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते २३ नतिलिप्ताभुजः कर्णो दृग्लं
बनकलास्तयोः कृत्यंतरपदं कोटिः स्फुटं लंबनलिप्तिकाः २४ परलंबनलिप्ताघ्नी
त्रिज्याप्ता रविदृग्ज्यका दृग्लंबनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपतो नतिः २५ ~~गोपतरस्य~~
~~तिथ्यंशाः कुदलस्यपतीमिति~~ गत्यंतरस्य तिथ्यंशाः परलंबनलिप्तिकाः २६ स्फुटलं
बनकलानाडयो गत्यंतरलवोद्धृताः प्रागग्रतो रवेश्चंद्रः पश्चात्पृष्ठे विलंबितः २७ गो

गतियोजनतिथ्यंशाः कुदलस्यपतीमिति ४२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रहोपस्थितिर्याम्योत्तराग्ग्याहद्वृत्तेयतः प्राक्परांतज्जनं पश्चात्क्रियते लंबनं तिथौ २८ याम्यो
शि॰ गो॰ त्तरं स्यात्स्वावदंतरं प्राग्विधुसूर्ययोः नतिस्तथा तयोस्तस्मात्संस्कृतः स्यात्स्फुटः शरः २९
३० स्पष्टम् ग्रहणवासनायां व्याख्यातं च अथ वलनवासनामाह तत्रायनयोर्हि संपाते
विषुवत्क्रांतिवृत्तयोः याम्योत्तरे भिन्ने परक्रांतिपतने चैव ३० आयनं वलनं तत्र ।
37 जिनांशज्यासमं ततः एकैवायनसंधौ तु तयोः स्याद्दक्षिणोत्तरा ३१ एकैव तद्ध्रुवात्प्रा ।
चीतत्रनोवलनं ततः तदंतरे तु पाते न खेटकोटिक्रमज्यका ३२ जिनस्पाष्टीयजीवा ।
प्रायनं दिग्वलनं भवेत् एवमेव हि संपाते विषुवत्सममंडलयोः ३३ उन्मंडलं भवेत्तत्र विषु
वद्दक्षिणोत्तरा क्षितिजे सममंडलस्य लंबस्याक्षतदंतरं ३४ क्षितिजे दृग्ज्यया तत्स्यमाद
जं वलनं ततः तयोरेकैव याम्योदक्सममध्ये वलनं ततः ३५ नतज्यासमज्यया साध्यमंतो
न्नतपलं ततः नतं खांकाहतं भक्तं द्युदलेनाप्तभागकैः ३६ क्रमज्या तज्ज्यया द्युसमाक्षा ।
ज्याभ्यनाद्दलं भवेत् प्राक्सौम्यं पश्चिमे याम्यं तच्चापैक्यांतरात्स्फुटं ३७ एवमेव च संपा
तोयः क्रांतिसममंडलयोः परमं तत्र तत्कालवलनैक्यांतरं स्फुटं ३८ अग्रतः दृष्टतस्त
स्मात्क्रांतिवृत्तत्रिभं तव तयोर्याम्यपात्रैक्यत्वात्तत्रनोवलनं स्फुटं ३९ नसस्ववलनाभो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वसन्तस्याङ्कक्रमज्यया क्रमज्यपयातत्कार्यं ह्याद्येऽर्थे कथ्यते पुनः २१ सर्वतः क्रान्ति
सूत्राणां ध्रुवयोर्गो भवेयतः विषुवन्मंडलप्राच्यां ध्रुवयाम्यान्तयोस्तथा २२ सर्वतः
क्षेपसूत्राणां ध्रुवाज्जिनरसलवांतरे योगः कदंबसंज्ञोऽयं ज्ञेयो वलनबोधकृत् २३
तत्रापमंडलप्राच्यायाम्यासौम्याच दिक् तदा कदंबभ्रमयंत्रं च वध्नीयात्परतो ध्रुवा
त् २४ गोलेतु जिनतल्पांशैः कृत्वापक्रान्तिसिंजिनी सर्वतः समवृत्तान्न याम्योदक्कुज
संगमे २५ तत्तिर्यग्गतसूत्राणां योगः स समसंज्ञकः सममध्रुवकदंबानामुपरिष्टाच्च रान्त्र(
येत् २६ सूत्राणि हन्ते रूपाणि वलनानि तदंतरे आद्यं वलनं मध्ये स्यात्समध्रुवसूत्रयोः
कदंबध्रुवसूत्रान्तरायनं च त्रिभे स्फुटात् कदंबसमसूत्रान्तः स्फुटं सर्वदिग्भ्रामं चैतत् २७ अथ
वापरितः खेटान्वांकभागांतरे ९. न्यसेत् त्रिज्याहतेनेतन्नत्रविषुवत्समवृत्तयोः २८ म
ध्ये ह्व वलयं विद्याद्विषुवत्क्रान्तिहृत्कयाः अंतरेचायनं क्रान्तिसमवृत्तान्तरे स्फुटं २९ तत्रापमं
डलप्राचीनस्यायाम्योत्तरधराः वलनानयने क्षेपः स्त्रिभोऽयेस्त्कवृत्तयः ३० नत्कादिस्मक
दंबस्थस्पर्शतायाम्योत्तरवृत्तमे आयनवलनं तस्मात्त्रायनात् क्षेपजायते ३१ ततो भ्रमति गोल
संकुसादिर्यथायया तथा तथा भ्रमत्येषकदंबो निजमंडले ३२ कुंभाद्यावच्चमीनाद्योयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म्योदृग्वलनपरिस्थिते जायते वलनं नतद्युसौम्यसूत्रकदंबयोः ५३ अंतरं शिंजिनीस्वरूपं कदंब
भ्रममंडले अयनोन्नतकालांशोत्क्रमक्रांतिज्यका हि सा ५४ उत्क्रमज्यायतो वाता शिंजिनी
तत्क्रमज्यका सत्रिभार्ककालक्रमक्रांतिजातो वलनमायनं ५५ येऽत्क्रमज्योत्क्रमक्रान्त्याश्रंत्याते।
नांघिनं हि तन् पुत्रानयेवा विज्ञेयमाद्यंज्यवक्रमज्यया ५६ पर्वान्तेऽलम्बयाब्दयाद्यः पराग्न
मद्दूपयेत् तस्यैव दृक्पातांतज्ञिनदोषेतोन्यदृष्णतो ५७ उत्क्रमज्यानिरासोपममन्यथ्यावाप्यक
थ्यते जिनांशोर्जिनदृक्पाताल्पकदंबात्परितोन्यसेत् ५८ क्रांतियाम्योत्तरं दृक्तं कदंबदृग्यकीलयोः
प्रोतं दृक्वेभ्यूलंन्यस्तं दृक्षांतस्याङ्कत्रेपरि ५९ दृक्क्षांताग्रात्पतेत् यो यस्तेरेव चलनिभ्रुवात् ।
जिनदृक्तेन दृक्पातानात्त्रज्याक्रांतिशिंजिनी ६० आयनं सैव वलनं दृग्ज्याग्रे जायते यदा वग्र
दृग्ध्रुवांतरं यस्मात्यक्रज्याचापांशकाः सदा ६१ त्रिज्याहृत्वेयतोद्यंतत्रातःपरिणाम्यते प(
वमद्वांशकैर्दृग्ज्यं समाम्योम्परितोन्यसेत् ६२ समकीलकयोः प्रोतं तथायाम्योत्तरं स्वलं पत(
नंवेटोपरिल्लिपर्तयेदयोःवाङ्खोननं ६३ समहृक्षेदक्षेनचैत दृवस्यान्ननंभ्रुवात् समदृक्नतां
शज्यात्यज्यापरिणातादलं ६४ दृक्ज्याग्रेवलनं प्राग्वत्त्रिज्याग्रेपरिणाम्यते उपपत्त्यासमयास
म्यक्तमहृक्नतांशजे ६५ वलनं स्पष्टं यथावत्पेसाहोरात्रनतादपि अग्रान्त्यतलयोर्योगः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समस्त्रिज्याभ्यर्धांतरं ६६ नत्रिज्यावेगाविश्लेषपदभकाद्यसिंजिनी नताशदोर्ज्यया द्युज्या
वलनं पलजं स्फुटं ६७ नतं खांकहृतं भक्तं यद्वलेनांशभागकैः क्रमज्या द्युज्यया द्युज्यासं
स्फूलं वायज्यया द्युज्या ६८ युज्याहृतापहृत्यैवोत्पुसेद्युपविमंडले बिंबाग्रे वलनं ततु
स्यादंतरं हृतयोस्तयोः ६९ बिंबांतबिंबमध्योत्थक्रांतिमौर्व्याम्यदंतरं अर्कदोर्भोग्यपूर्व
उद्गमबिंबार्द्धतनवदस्त २२५ हृतन् ७० जिनज्याघ्नत्रिभज्याप्तमेवं स्यादंतरं दिनन् बिंबार्ध
हृत्रिभज्याप्तमेवं त्रिज्यागतं भवेत् ७१ मुग्राहकबिंबार्धत्रिज्यानाशोक्तं सति भोग्य
खंडं जिनांशज्यासस्तां त्वास्विभाजितं ७२ सत्रिभार्कोत्क्रमक्रांतेस्तत्तुल्यं जायते थवा ।
क्रमक्रांतेरिदं वीक्ष्य भ्रांतिं त्यक्तवालिशाः ७३ नामितं कृत्वहिर्बंतिर्यक्क्रांतिस्तुसासना
अत्रायज्यासुपातोयस्तत्तिर्यक्करणाय सः ७४ अयनवलनेषु सूक्ष्मकर्मणि चोत्क्रमज्यानि
त्यकरणाय सूक्ष्मत्वेपि बहूक्तं तथापि किंचिदिहोच्यते विषुवद्वृत्ते समवृत्तेऽपकल्पदा
हिमांतरवृत्तस्थो ग्रहेस्त्रायनवलनोपपत्तिप्रतीत्यर्थेदृष्ट्यादर्शयेत अपमंडलमाख्यप
तायापकः कदंबौ याम्यो याम्यः सौम्यादिक् एवं विषुववृत्तप्राच्यपरायाः ध्रुवौ यदा मकरा
दिर्याम्योत्तवृत्ते तद्धैवकदंबौपि अतो विषुववृत्तक्रांतिवृत्तयोरकेवयाम्योदकथादक्षिणा

३५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰गो॰
३८

तदवृत्तसंपातंभादेश्चमध्येस्वाहोरात्रवृत्तेपूर्वगत्यांवदचंद्राग्रसवोवर्तंते तेषांपिहतानांका
लांशाःस्युः ॥ २२ ॥ अथभांतंभादिर्यावद्दक्षिणक्रमवृत्तेकर्मणीयतेनत्वार्कदृश्यानिजमंडलेचक्रां
शांकितेनाव ॥ ५ ॥ हि द्वेककालांशे ॥ २३ ॥ दक्षिणोत्तरवृत्तसंपातान्यत्पमवलंबते कदंबयाम्यो
त्तरवृत्तस्वाहोरात्रयोरंतरंवलनं साचैतेषामयनानावृत्तेज्या अतःक्रमज्योत्क्रमज्याभ्यांवाणा
रूपाभवति कदंबवृत्तेयाज्यासाक्रांतिज्या अतस्तेषामयनानांक्रमक्रांतिज्यावलनं अथ
वैकदायुःक्रमक्रांतिज्यात्रिज्यागुणाद्युज्याह्नातत्थापिसेकमभवति अथान्यप्रकारेणा
क्रमज्यानिराकरणांद्युज्याद्युपातश्चप्रतिपाद्यते क्रांतिवृत्तेनार्कस्थानेकीबिंबंमंडलिकाकारं
किंपस्यबिंबपरिधौयत्रस्वाहोरात्रवृत्तंलग्नंयत्रचक्रांतिवृत्तंतयोरंतरंयद्दक्षिणोत्तरंतत्त
त्रबिंबप्राच्यपरयोर्वलनं तच्चार्ककांतिबिंबार्धकलायुतार्कस्फुक्रांतेश्चांतरं अतस्तस्या
नयनं रविदोर्ज्यार्धाक्रियमाणायांयद्भोग्यखंडंतेनमानार्द्धकलागुणयाः शरहि २२५
हृतैर्भाज्याः फलंदोर्ज्ययोरंतरंस्यात् तत्रतावत्स्फुटभोग्यखंडज्ञानायानुपातः यदित्रि
ज्याभितायांकोटौप्रथमंज्याई ग्राशकृद्दस्ताभोग्यखंडं तदाभिमतायां — — किमितिफ
लंस्फुटभोग्यखंडं तेनगुणितंबिंबार्धग्राशकृद्दस्तैर्भाज्यं एवंस्थितेग्राशकृद्दसाभिमतया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्गुणाहृतयोर्नाशोद्धृतेविंबार्धस्यकोटिज्यागुणास्त्रिज्याहृतः फलंदोर्ज्ययोरंतरंतत्क्रांत्यर्थ
मन्नुपातः यदित्रिज्ययानिजांशज्यालभ्यतेतदातेनदोर्ज्यांतरेण किमिति फलंक्रांत्यंतरं
तद्बिंबव्यासार्धहृतेवलनं अथायनांशपातः यदिबिंबव्यासार्धेहृतेएतावद्वलनंतदा
त्रिज्याव्यासार्धेकिमिति अत्रत्रिज्यातुल्ययोर्गुणाहृतयोस्तथाबिंबार्धतुल्ययोश्चतुल्य
त्वान्नाशोद्धृतेकोटिज्यायाजिनांशज्यागुणास्त्रिज्याहृतः फलंकोटिक्रमक्रांतिज्या तत्रिज्याहृ
तेवलनं एवंविषुवद्वृत्तेस्थएवग्रहे यतोभूमध्यात्खस्वस्तिकस्यबिंबमध्यंप्रतियत्सू
त्रंनीयतेतत्रिज्यासूत्रंदंडवत्ताडपरिस्थंबिंबंछत्रवत्समंतात्सममेव यतस्तत्परिधिस्तत्रि
ज्याहतं यत्रवलनज्याहतंवलनज्याद्येयातदापिभूसममेवस्थितं अतस्तत्रयथागतमे
ववलनं यदिकिलमेषांतेग्रहस्तदानक्रांतिज्यायाखस्वस्तिकाद्रूतेनतंबिंबस्यात् त्रि
ज्यासूत्रंतदाकर्णानुरूपं बिंबमध्यात्खलंबसूत्रंप्रवयस्यांतंद्युज्या सातत्रकोटिः क्रांतिज्या
भुजः यथायत्किंचित्कर्णस्थितस्याधृतेदंडेछत्रमपितत्स्पर्शिज्यादिशिकर्णरूपंभवति त
त्रवलनज्यामायापिकर्णरूपेणभवितव्यं यत्पूर्वमानीतंक्रांत्यंतरंलंबसूत्रंप्रतिस्पर्शि
तत्कोटिरूपंजातं तस्यकर्णाकरणायायनांशपातः यदिद्युज्याकोटौत्रिज्याकर्णस्तदानया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
८॰
५०

कल्पितः सूर्यकोटिज्या याजिनज्यागुणास्त्रिज्याहृतः इदानीं त्रिज्यागुणायाः कज्याहृतः अत्रापि त्रिज्यो
त्वल्पगुणाहृतयोर्नाशे कृते कोटिज्या जिनज्यागुणा अर्कज्या भक्ता वलनस्यापि दिक्षु पर्यन्तं यु
क्तानेयेव विज्ञेयम् तदङ्कं च क्रमज्या ये इति यथा यनवलनज्ञानार्थं ध्रुवात्प्रवितो जिनज्याभागैः
कदंबभ्रमहत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरवृत्ते निजयोर्यः संपातः स सममंडलसंज्ञस्तस्मात्स्वपदांशैः
पवितो जिनभागैः कदंबभ्रमहत्तं निबद्धं तथा याम्योत्तरवृत्ते निजयोर्यः संपातः स सममंडलः
तस्मात्स्वपदांशैः पवितो क्षवलनज्ञानार्थं हृत्तं विभीयात् तत्किलाक्षवलयसंज्ञं तदपि।
मांशैरंकं तत्राक्षवलनस्योपपत्तिर्दर्शनीया तद्यथा मध्याह्ने कार्कस्य समं चिह्नं प्रतिनीयमा।
नं तत्तन्माकस्य स्वस्थं ध्रुवचिह्ने लग्नं याति अतस्तत्र विषुवत्सममंडलयोरेकैव याम्योत्तरावलना
भावइत्यर्थः अथ यदि दिनार्धानन्तरं सूर्ये कृत्वा वाम चिह्नात् सूर्ये प्रतिनीयमानं स्वस्त्रं यत्र स
ममंडले लगति तत्स्वस्वस्तिकयोर्मध्ये यावंतोंशास्तावंत एवाक्षहत्ते सममस्त्रध्रुवयोर्मध्ये
भवंति यतस्तत्सममहत्तानुसारं वद्धं तेषां भागानामक्षवलये यावती क्रमज्या तावदेव सम
सूत्रध्रुवयोरंतरं यथाक्षितिजेन लग्ने वृत्ते क्षितिजमेव सममस्त्रं तत्राक्षहत्ते सममहत्ते च नव।
तिर्नतांशास्तेषां ज्यापाक्षवलयेक्षज्या तत्त्वं स्यात् अतः सममंडलगतैर्नतांशैर्वलनं साध्यमि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तंयुज्यते तेनमहायासेनशायंतेनतत्प्रभावेन अतस्तज्ज्ञानार्थंस्पष्टलोनपातःस्वखार्थंकृतः।
यदिदिनार्धतल्पेनस्वाहोरात्रवृत्तेनेननवतिसमभंडलनतांशालभ्यंतेनदेष्टेनकिमिति
लब्धनतांशानांयत्क्रमज्यासाद्यवृत्तेपरिणाम्यते यदित्रिज्याष्टतेपतावतीज्यानदाज्या(
नै वृत्तेकियतीतिलब्धंकिलवलज्यास्यात्परसाध्यज्यायतःसमसूत्रध्रुवयोरंतरंतन्मध्य ग्रेनत्रिज्याग्रे
वयोर्मध्येयज्ज्याचापांशाएववर्तंते यदियज्ज्याष्टतेपतावतीनदात्रिज्याहृत्तेकियती
त्रै ति एवंसतिपूर्ववृत्ताग्रिकेत्रिज्यावृत्ते इदानीमुन्नास्वल्पत्वात्तयोर्नांशोवृत्तेननतांशज्यायाद्य
ज्यागुणोयज्ज्याहारःफलंस्पष्टलावलनज्यास्यात् अथस्पष्टमाप्युच्यते ग्रहणकालेर्कस्य
शंकुःशंकुनतंचाग्राचसाध्या अग्राशंकुतलयोःसमदिशोर्वियमन्यथांतरंसकिलबाहुः
पूर्वप्रतिपादितएवग्रहसमवृत्ताययोरंतरंज्यासपंदक्षिणोत्तरंबाहुतल्पस्यात् यथाविषु
वद्वृत्ताङ्गरतोदक्षिणोत्तरोवाक्रांतिज्यांतरेयज्ज्यावृत्ते तथासमवृत्तादपिवाहुवशाङ्गतो
दक्षिणोत्तरोवाबाहुवृत्तेतरेयपवृत्तंकल्प्यंतदपिभांशोरंकुः बाहुवर्गोनत्रिज्यावर्गस्यपदंत
स्मिन्वृत्तेयज्ज्यावव्यासार्धं अथयज्ज्याहृतोपवृत्तयोयौग्राकसमासंपातोतयोर्जीवाधर
सूत्रंयन्निबध्यतेतस्यार्धमपवृत्तेननतांशानांज्या सेवाहोरात्रवृत्तेननतांशानांभुजज्या
अथनतानयनं नतासूनांयाभुजज्यासायदात्रवृत्तेपरिणाम्यते यदित्रिज्याहृत्तपतावती

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
८२

तदायक्रज्याहते क्रियतेत्येकमपहृतं नतांशज्या भवति यतोयक्रमपक्रमज्याव्यासार्धे परमावनतीन
दाहज्याव्यासार्धे क्रियतीति ततोयक्रज्याग्रे परमावनतीवलनज्या तद्दृग्ज्याग्रे क्रियतीति अत्रा
नुपातेन त्रिज्याहतोदृग्ज्यागुणाः तृतीयेनानुपातेन त्रिज्याहतोदृग्ज्यागुणास्तुल्ययोर्गुणा
हरयोश्च नाशेकृते न तांसलांश्च जज्याद्दृग्जीवयागुणितोपहृतव्यासार्धेन भक्तासासद्ग्ना
वलनज्या स्यात् अत्रोक्तं अग्रान्तनलयोर्योगज्यादि अस्य दृष्टान्तः यत्र किल वृषभान्तक्रा
न्तिवल्पात्: २ तत्र वृषभान्तस्थोर्को दिनार्धे खस्वस्तिके भवति तदाक्रान्तिवृत्तं दृङ्मंडलाक्रा
न्तं स्यात् सत्रिरह्नोर्के रिपुपंचकर्से तेनातः सचनवाद्वितिजेवर्तते न प्राच्यपरयोरेतं द्वितिति
जेस्मात् पदं वलनं दृश्यते साचसिंहांतस्याग्रान्तकथं स त्रिमृद्धार्कोक्रमक्रांतिर्वलनं अतो सत्
अस्य दानयनं विनाने दृशमग्राह्यं वलनमत्पद्युतेनत्यर्थः अथान्यो महादृष्टान्तः यत्र वृ
दृष्टिभागास्त्रदः तत्र मेषादौ क्षितिजस्थे सर्वे पिराप्रायः समकालमेव क्षितिजस्था भवं
ति तदाक्रांतिवृत्तमेव क्षितिजं भवतीत्यर्थः तदा मेषादौ वा तुलादौ वा मिथुनादौ वा स्थितेन र
वौ पदसंत्रिज्यातुल्यमेव स्फुटं वलनं स्यात् यतः क्रांतिवृत्ते प्राचीजरान्तानातदाविक्षेपाभावे
सति रवेर्दृक्क्षितिजस्यादिक्षिसपर्यः चंद्रस्योत्तरस्यामित्यर्थः एतदुक्तं भवति तत्र देशोतस्मिन्का।
लेनस्य त्रिज्यातुल्यस्य वलनस्यानुपपत्या नपपन्या सम्यगीयमेव वलनानयनं समीचीनं तत्र दे।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घोत्क्रमज्या ३।४४ मेषादिस्थेरवौ क्रमज्या ३।४३।८ चरासवः क्षितिजस्थेऽर्के नतघटिकाः १५ आयनव
लनचापांशाः २४ आक्षजवलनचापांशाः ६६ स्फुटवलनचापांशाः ९० वृषादिस्थेरवौ उ
ज्या ३३।६६ चरासवः २६१ नतघटिकाः १५।३।८ आयनवलनचापांशाः २२ आक्षजस्य ६८
५६ स्फुटस्य वलनस्य चापांशाः ९० मिथुनादौ क्रमज्या ३२।१८ चरासवः ३४ ६५ ६६ नत-
घटिकाः १४।२० आयनवलनांशाः २०।३१ आक्षजस्य ७०।२८ स्फुटस्य ९० एवं सर्वत्र अनप
वर्गतिवादिनं मन्याह यतवसुपत्तिभवलयेदृग्ज्ञानवत्संस्थितेमध्यतंवलनं कुजेत्रिभगुणार्का-
ग्रासमं दृग्गुणे त्वथ चेद्वोत्क्रमजीवयानयसितनताद्भुजस्य विगोलविमण्डलेस्यैर्यमलंनदेवं वलनं धी-
मद्भिर्वा योज्यं २५ मतोऽत्रोद्यत्ताभ्यां मेषे वा वृषभे वापि वाप्यगेरवौ स्फुटावित्यस्य विवं
यद्भ्रवान्तरे विनिर्गतं भवृत्ते यत्र लग्नं सज्ञेयः स्वापनदृग्ग्रहः यथा तोंगरसाक्षवादिननिमेष
पि कं भस्थितस्य चास्य वेद्यात्क्षितियानसदाक्षितिजवस्याक्रांतिहृतं यन्तस्तद्भुजमजीवयात्र वल
नं व्यासार्धतो लेकृत्यं २६ अनेनैवोत्क्रमज्यानिराकरणेन दृक्कर्मापि क्रमज्ययासाध्यं वल
नमूलत्वाद्दृक्कर्मणोनतलयोरेकैव वासना ॥ इति श्रीभास्करीये गोलभाष्ये मिताक्षरेत्र ग्रहण-
वासना ग्रंथसंख्या ३३ ॥ अथोदयास्तवासना इदानीमुदयेऽस्ते च दृक्कर्मकारणमाह क्रां।(

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ गो॰
४२
42

निहन्त ग्रहस्थानचिह्नं यदास्यात्कुजेनोनदाः खेचरो यं यतः खेशुणो त्रिप्रतेनाप्तेन वाकु
जातेनदृक्कर्मविटोदयस्तेकृतं १ नेकवाणाः कुजेमोकुदृष्टे बोनुत्तवेत्सन्समृत्क्षेपकांनामनु।
च द्विधा आयनं चाक्षजं तेन कर्मद्वयं .... च पुनः सविविच्योच्यते २ स्पष्टं अथतत्कर्मा
ह द्वितिजे वलनेयेस्त स्फुटस्थादिषुणोग्रहः यात्पेनतास्पतेव्माजातासोम्पेनोन्नाम्पतेनथा
नु नद्यास्तं वलनेयाम्प्रियम्कर्त्तेपापक्षु जेप्यतः आयनं त्रिज्यया चेत्स्यात्स्पष्टेनशरेणाकिं ४
लंबज्ययात्तज्जं चेत्स्याद्वलनं किं स्फुटेषुणा।। इतित्रैराशिकाल्लब्धे त्रिज्याप्तेषु कज्यकेयाद्धते ५
नत्वापैकांतरप्राणोः कुजान्वेटानतोन्नतः नेःप्राणोर्थक्रमालग्नं तान्वेटात्प्रजायते ६ उक्र
मेणोत्तनाम्यक्त्वात्क्षेदोदयलग्नकं अव्याप्यपतः प्रपगस्तलग्नं सपरग्रहात् ७ कारमेहति
भानांनचराधंमध्यमापमात् प्रारस्फुटाम्टथव्काच्चतयोरैवयांतदात्तमिः ८ विभिन्नेकादि
शो वियास्ततजेनन्नतोन्नते अयनाद्यतयोर्योगवियोगाल्लग्नमक्तवत् ९ अत्रगोलेयथोक्त
क्रांतिस्थितो विमंडले च ग्रहं दृष्टवा विमंडलस्थग्रहोपरि यज्ज्यापात्कोणे च वड्ढयथेयं दृक्कर्मोपपत्तिः
स्वकेनवालेनपिबुध्यते तथाप्ययमत्रपातः कृतः स्वगमः तथाप्रस्तत्प्रायाधिकारेत्स्यमत्रप।
पत्तिः सम्यक्कथितैव अथपुरस्फुटीकरणमाह सत्रिराशिग्रहयज्ज्यानिघ्नाक्षिज्योद्धृतः शरः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्फुटोसौक्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मणि तथाहते ९ अयंसंहितिमोगोमाःप्रकारः मुख्यस्तुपूर्वंख्या
ख्यातएव तथापीहयुक्तिमात्रमुच्यते विषुवद्वृत्तनाड्यांक्रान्तिधृवाभिमुखीकृत्यग्राह्योरःक
दंबाभिमुखः कथंतेननिर्यवस्थितेनसासंस्कार्या अतःक्रान्त्यग्रेग्रहयष्ट्याह्यकृतंतस्यैवयदंतरंस्फुट शराग्रसं
ज्ञतेनसंस्कृतासतीस्फुटाभवति तद्वान्तरेकोटिरूपंपृष्ठारूढाकार्याः तद्वर्गान्तरपदंयष्ट्याह्यकृतंभ
जःएतच्चस्पष्टंदिग्वलनज्ञस्यसंभवंतत्रसत्रिराशिग्रहक्रान्तिः कदंबभ्रुवसूत्रयोरंतरंतज्ज्या
त्रिज्याक ले:यदि भुजस्तयष्ट्याकोटिःत्रिज्याकर्णोनेयंकोटिस्तदाग्रहेवाकिमुपपन्नं कोटिरूपस्पष्टशरस्य
भवोन्मुखस्पष्ट्ययाहतंदृक्कर्मकार्यंयुज्यते प्रोक्तायातिःस्पष्टार्थ अथब्रह्मगुप्तादिभिःकिं
मुद्दिष्टंनक्षत्रग्रहाणांआह ब्रह्मगुप्तादिभिःस्वल्पान्तरत्वान्नकृतःस्फुटः स्थिराध्रुवपरिलेखा
ह्योगाणामानप्वदिं ११ नक्षत्राणांस्फुटाएवस्थिरत्वात्पठिताःप्राग्भाः दृक्कर्मण्यायनेनैषां
संस्कृताश्चतथाभवाः १२ स्पष्टार्थं अथग्रहयुत्यानुपसंहरन्नाह क्रान्तिस्तत्रैवभागंकेचिन्न
मंतेतेनेक्षतद्वयः यद्येवमायनंतेभ्यःदृक्कर्मोन्मुखेष्वकिंकृतम् १३ किंस्पष्टवलनेसूत्रेदृग्गो
मध्यप्रारभ्यवैः कोटिविहूलनासूत्रान्स्पष्टोमुनिःप्रारोचकिं १४ किंचकृत्वायाम्रकोटिस्थि
त्यर्धानयनंकृतं नादृत्सचेच्छस्तेननानुपातेनसिध्यति १५ यदिक्रान्तिस्तत्रैवभाग्रस्तदा

सि॰ गो॰
४३
43

ध्रुवाभिमुखः स्यात् निरक्षदेशे इति निजस्थो भवः ध्रुवाभिमुखं याम्योत्तरस्थो ग्रहः इति निर्जनत्व
ज्ञतिनाम नतोन्नामनाभावात् किं तत्रायनदृक्कर्मणोऽथवाचार्यैः क्रान्त्यंशेन यत्कृतं तेनैवापि कृतं स्या
त्तिवात् तथा परिलेखे बिंबमध्यात्स्फुटवलनाग्रे परिणतं स्फुटं क्रान्तिवृत्तं प्राचि नतः स्यात् कोटि
कस्य किं तत्र स्पष्टे ध्रुवसूत्रे देयः शेषं स्पष्टार्थं अथोत्क्रमज्यातो विहृतिमाह दृक्कर्मव
लनं च किं न चिह्नितं ति न कथितं मत्क्रमज्यया नतांशं न च दत्तं गोलं तत्रोपरे वं धृत्वा कथयं परोप।
मैः २६ ब्रह्मगुप्तकृतिरत्र स्फुटदृग्मां सामध्यानस्यत्र विचार्यते नोद्धृतान्कृतिस्थोऽद्गतांशवामा
मकाद्गणकाविचार्यतां २७ अत्र ब्रह्मगुप्तकृतिः स्फुटदृग्रापि चतुर्वेदाचार्यैरन्यथा व्याख्या
ता अल्पतनरौद्भूत्पार्थकौमिल्बौद्ध हे ब्रह्मगणका इयं मामकाकृतिर्नोद्धृता अथवा स्फुटद्गता।
सम्यग्विचार्यतां अत्रस्थोद्गतेति छंदोनाम सूचितं अथ व्यभिचारमाह उत्क्रमज्याविधानेन
दृक्कर्मवलनं तथा यत्नैः कृतं न तत्स्थं व्यभिचारोऽत्र कथ्यते २८ जिनाल्पकान्तौ भाग्यगणास्त्रिभ
ज्याचानो जिनज्याविहृतास्ततश्चापं तेन त्रिभोनेन समः प्रतीच्यां प्राक्सत्रिभेणाथ फचरः कुजे स्या
त् २९ दृङ्मंडलाकारतया पलघ्नं तत्र याम्यसौम्यं दिनिजनदास्मात् द्विसोपि खेटः परमेषुणा
याम्यो भरत्वादितिनिर्जनत्वात् ३० दृक्कर्म संस्कृत फलद्वयसनाथो भवेदत्र धनर्णमासा
त्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हि

तु नैवोक्तमस्या विच्छिनात्र साम्यं दृक्कर्मार्कयोः क्रमजीवयानुव २१ तथैवनाभ्रो वलन
द्वयस्य साम्यात्त्वगम्यात्व वियोजनेन नसाम्यमत्रोत्क्रमजीवयानत्क्रमज्ययानो व
लनं विधेयं २२ यत्र चतुर्विंशतिभागेभ्योऽल्पो द्युस्तत्रापमज्या त्रिज्ययोर्ल्भातो जिनज्य
याभक्तः फलस्य यावच्चापं तावतः भुजस्य क्रान्तिः स्यात् तदापमज्या समाभवति स्पष्टः तथ
था अर्कांशाः २।१३८ परांज्या १२९ अस्मात्त्रिज्यागुणाच्या जिनज्याहृता याच्चायं रा
शिद्वयं २ अनेन सत्रिभेणासमो ग्रहः ५ यदा पूर्वक्षितिजे एवार्कस्त्रिभेणासमः १ म
स्तकक्षितिजे ग्रहो भवति तदा दृक्षेपमानः स्वस्वस्तिकेतो दृङ्मण्डलाकारक्रान्तिवृत्त(
स्यात् अस्य क्रान्तिवृत्तस्य क्षितिप्रदेशो क्षितिजमेव दक्षिणोत्तरं स्यात् यतस्तदा कदम्बः
क्षितिजे वर्तते अतः क्षितिजस्थो ग्रहः पश्चिमापि प्रकारेणाकदम्बोन्मुखेन विक्षिप्तः क्षितिजं
नत्यजति क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानमेवोदयलग्नं स्यात् एवं दृक्कर्मफलयोर्धनर्णयोः साम्यं भ
वति उत्क्रमज्याविधानेन नतयोर्नसाम्यं तत्र स्यात् अतः क्रमज्ययैव कर्तव्यं एवं तत्रैव व(
र्तमानस्यार्कस्य वलनाभावः वलनयोर्भिन्नदिशोः स्यात् उत्क्रमज्यानतेनस्यामित्यर्थः अ
थयनवस्वस्तिकगेरवावितिश्लोकद्वयं पूर्वव्याख्यानमेव यत्रवस्वस्तिकगोरवौ भवतो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ गो॰
५५

दृक्क्ष्मावत्संस्थितनेमत्यर्द्धवलनं क्रमेत्रिभयुतार्कायासमंदयुते । त्वं चेडक्रमजीवयानया
मितत्रा वृत्तखेगोलविन्यस्येतद्यमलं तत्तद्देववलनं धीवृद्धिदाचोदितं २३ यत्रार्क्रांताररसाल
वादिनमणेस्तत्रोदयं गच्छतो मेषेवाह्वषमेपिवाप्यतिमिथुक्रेभस्थितस्यापि वा सूर्यास्तदिन(
स्तत्तदास्तितिजवस्यार्क्रांतिहृत्तंयतस्तद्धृत्यार्क्रमजीवयात्रवलनंव्यासार्धंतत्स्पष्टकथं २४ अ
यमतिभ्रमेकारणमाह गर्वादृसराभसपाद्यरविम्बात्प्रसादतश्चापि मुख्यमपिमतिमतः कि
‾ष्व‾ तान्येनयाचोक्तं २५ गणयतिनापश्यहंनह्रतभांतदयंनचार्थस्य सिकाल्वेनाकलि
सा तविश्रयापतयश्चकवयश्च २६ अथयश्चंगोन्नतिवासना तरणिकिरणसंगादेषपीयूषपा(
पिंडोदिनकरदिशिघ्रांचंद्रचंद्रिकाभिश्चकास्ति तदितरदिशिबालाकुंतलश्यामलश्रीर्घट
इवनिजमूर्तिच्छाययैवातपस्थः २७ सूर्यादधःस्थस्यविधोरधस्थमर्धंनदृश्यंसकलासि(
तत्वात् दृश्योर्ध्वभागेंतरितस्यशुक्लंतत्रसामासुपरिवर्तनेन २८ कदाचनदृर्ध्वंहरणोविचंद्र
करणानिवैनिर्यगिनोयतोव्रजात् पादोनषट्त्वाष्टलवांतरेतोदलंनदृश्यंदलस्यशुक्लं २९ उप
चितिमुपयातिशौक्ल्यमिंदोस्त्यजतइनंव्रजतश्चमेचकत्वं जलमयजलजस्यगोलकत्वात्प्र
भवतितीक्ष्णविषाणरूपतास्य ३० यथास्योदकपनप्रापिनोरंतरंसोत्रवाहुःकोटिस्तूर्ध्वाधर
या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मपितयोर्यस्त्वतिर्यक्त्वसकर्णाः दोर्ज्येऽर्कः पूर्वादिपूर्वाभिमुखोग्राह्यकोटिस्तद्वदेवचंद्रः कर्णोग्र।
विदिग्गतयापरीयतेतेनशृंगोन्नत्यं ३१ ईषद्दीपदितिमध्यमामाद्योग्रंथगौरवभयेनमयोक्ता वास
नामतिमतास्वलोकायगोलबोधइदमेवफलंहि ३२ गर्वादितिश्लोकाःस्पष्टार्थाः ॥ इतिश्री।
भास्करेगोलभाष्येशृंगोन्नतवासनाग्रंथः ॥ तत्रेष्टकालेचंद्रकस्त्रवेचकारणमाह तरणिकिरणा
संगादित्यादिचतुर्भिःश्लोकैःपूर्वोक्तैःस्पष्टार्थाः अस्यवासनापूर्वंकथितैव तथापिकिंचिदि
होच्यते -- गिरितेउत्तरपार्श्वेचंद्रकक्षांविकक्षांविलिख्य तत्रोर्ध्वरेखांतिर्यग्रेखांचकृत्वा
चंद्रकक्षोर्ध्वरेखासंपातेचंद्रबिंबंविलिख्येदंदर्शयेत् तिर्यग्रेखायाउपरिचंद्रकक्षायासार्ध।
मितेतरेखांतिर्यग्रेखांकुर्यात् सारेखाप्राग्विकक्षायांयत्रलग्नातत्रस्थितेएवार्केऊर्ध्वरेखा
च्छिन्नेचंद्रबिंबार्धपश्चिमतःशुक्लंभवति तस्यार्धमधस्तनामन्तश्चरुष्य तत्रस्थितेर्केप्यर्के
न्दुःसपाद्चतुर्भागोनंतासितत्र्यंभवति ३३ एतावद्येवमर्केन्दुमध्येबिंबार्धपश्चिमपूर्वंवाशुक्लं
भवितिमर्दितितत्रिभे अथाध्यारोपसं धि हारश्लोकमाह ईषद्दीपदिति ३४ दृश्यस्याकाराणा
ल्लोलेखातेइदमेवफलंपरंश्रुत्तापिवासनानोच्यते इतिशृंगोन्नतिवासना ॥ इतिश्रीमहेश्वा
रोपाध्यायसुतश्रीभास्कराचार्यविरचितेसिद्धांतशिरोमणौवासनाभाष्येमिताक्षरेद्गुसभि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्यायेगोलाध्यायःसमाप्तः ॥ १ ॥ अत्रग्रंथसंख्या २५८ ॥ अथयंत्राध्यायोव्या-

ग्रि॰ गो॰ ख्यायते ॥ तत्रादौतदारंभप्रयोजनमाह ॥ दिनगतकालावयवाज्ञातुमशक्यावर्तं [redacted] यतो

८५ विनायंत्रैर्वक्ष्येयंत्राणि ततःस्फुटानि संक्षेपतःकतिचित् १ गोलोनाडीवलयंयष्टिःशंकुर्घ

45 टीचक्रं चापंतुर्यंफलकंधीयंत्रं पा[redacted]मार्थिकं चैकं २ अथप्रथमंगोलयंत्रमाह अपहतग

रविचिह्नं क्षितिजेकृत्वाक्रुजेनसमस्के नाडीवृत्ते [redacted] विंडुचिह्नं [redacted] यत्नाद्ध्रुवजलसमं क्षितिजं

३ रविचिह्नस्पृष्टछायापततिक्रमध्येयथातथाविघ्ने अगोलेक्रुजंविंद्वोर्मध्येनाडीघ-

रेक्रान्ति इत्यादि× यातुःस्फुटः ४ टीका यथोक्तविधिनाखगोलानुबध्य तत्र क्रान्तिवृत्ते मेषादेरारभ्य रविभुक्तराशिभा-

गायंदत्वा तत्रैवचिह्नं तदपहृतांरविचिह्नस्तु अते भगोलंचालयित्वा रविचिह्नं क्षितिजेधार्यं

भगोल× तथाकृते सति क्षितिजं प्राच्यां विषुवन्मंडलेयत्र लग्नं तत्र खटिकया विंडुःकार्यः ततःक्षितिज

वृत्तं जलसमं यथा भवति तथा गोलयंत्रंस्थिरंकृत्वाभगोलस्तथा प्रचाल्योययथा रविचिह्नस्प

छायाभूगर्भेप तति तथाकृते सति विषुवद्वृत्ते क्षितिजविंद्वोर्मध्ये यावत्यो घटिकास्तावत्यस्त

त्काले दिनगता ज्ञेयाः अपहृते मेषादेरारभ्यप्राक्क्षितिजपर्यंतं यद्राशिभागाद्यंतल [redacted] यं॰

ग्नंज्ञेयं इति गोलयंत्रम् अथनाडीवलयमाह अपहते कुजलग्ने लग्नंचापं खगोलन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लिकांतः द्विकस्थंध्रुवयष्टिस्थंचक्रंषष्ट्यानिजोदयैस्त्रांकं ५ स्वस्वेष्टघटीभायामुदयेकल्प
स्थनाडिकाज्ञेयाः इष्टिकासूर्यान्तरेष्यलग्नंप्रभायांच ६ केनचिदाधारेणाध्रुवाभिमुखकी
लकेत्रस्थने अग्रवाकीलकछायान्तलमध्येसुर्नतानाड्यः ७ अत्रचारुदारुमयमिष्टप्र
माणाचक्राकारसमंनेस्यांषष्टिघटिकांकयंत्रंखगोलमध्यस्थायांध्रुवयष्टोष्टधीमध्या
स्थानेप्रोतंकार्यं तथाखोदयप्रमाणोमेषादिराशिभिःसमेरुभयपार्श्वयोःषड्गुणाचवु
द्धिमतांकनीयंतेस्वोदयैर्विलोमैरंकं मेषात्पश्चिमतोवृषोवृषात्पश्चिमतोमिथुनइत्या
दिसंकोचनप्रकारःसर्वतोभद्रयंत्रेयथामयापठितः द्वौचक्रभागेस्तदंतर्घटीभिःस्वदेशो
दयैश्चांकयेदस्यपार्श्वं प्रति ‒ इ ‒ खाग्निभिःतेत्रभागेस्त्रिभांगाभिधैर्वादश्चाप्युर्नेवांशो
स्त्रिभागेद्विभागेस्तथाखस्वनागैःप्रयत्नेनषड्वर्गमेवंविभज्य एवंयंत्रंकृत्वायस्मिन्दिने।
तेनकालज्ञानंतस्मिन्दिनेयावान्नोदयिकोरविस्तद्भागात्रागणितमेषादेर्दत्वाभुज्यमानराशेर्भा
गान्देत्रभागेषुदत्वाग्रेरविचिह्नंकार्यं तस्मिन्दिनेउदयकालेयष्टिछायाया।पश्चिमतोगता
तस्यांछायायांरविचिह्नंयथाभवतितथास्थिरंयंत्रंकार्यं ततोनंतरंरविर्यथायथोपरियाा।
तितथातथाछायाऽधोगच्छति छायार्कचिह्नयोर्मध्येयाघटिकास्तादिनगतास्ताज्ञेयाः तथाय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च

त्रि.गो. ४८ 46

छिद्रछायायांयोराशिर्येहेत्रांशास्तल्लग्नंज्ञेयम् सचषड्वर्गः अथवा किंखगोलांतस्थेनय-
ष्टीप्रांतेनचक्रांतविष्टप्रमाणांकीलकंप्रोतंकृत्वा सकीलकोऽथवाभित्तिवेधायथाभवति
तथातथाकेनचिदाधारेणचक्रंस्थिरंकार्यं तथाकृतेनेष्टकालेकीलच्छायायत्रलग्नातिन
सयंत्रांशस्थितिः सचमध्येमतनाडीज्ञेया ॥ इतिनाडीवलयं ॥ इदानींघटिकायंत्रमाह।
घटदलरूपाघटिनाघटिकानाम्नीतले एषुछिद्रा षष्टिपलैमज्जनमित्याषष्टिपलांभःकुघ-
टीमानं ८ अत्रदशभिःशुल्वस्यपलैरित्यादियद्घटीलक्षणंकैश्चित्कृतंतत्कमिभूत्पंडचेद-
चेन्नुपेन्दितं अत्रेष्टप्रमाणाकारंछिद्रंपात्रंघटीसंज्ञमंगीकृतंयत्पानिमज्जनसंख्यायाः
दिनषड्टिघ्नाछन्नानिपानीयपलानिलभ्यंतेतदेकेननिमज्जनेनकिमितित्रैराशिकं ॥ इतिघटि-
कायंत्रम् ॥ अथशंकुमाह ॥ समतलमस्तकपरिधिर्भ्रमसिद्धोदंतिदंतजःशंकुः तच्छा-
यातःप्रोक्तेज्ञानंदिग्देशकालानाम् ९ इतिशंकुयंत्रं अथचक्रमाह चक्रंचक्रांशांकंपरि-
धौकुलकर्णस्थमंखलादिकाधारम् धात्रीत्रिभक्कृधाराङ्कल्पाभार्धेचखार्धश्च १० तन्मध्येसूक्ष्मा-
क्षनिहितवाकाभित्तिखनेमिकंधार्यम् भूमेरुन्नतभागास्तत्रांशास्तच्छायया●ज्ञाः ११ नतखार्ध-
नक्षत्रनताऽन्नतलवसंगणीकृतंषष्टदलं षष्टदलोननतांशाभक्तेनाडयःस्फुटाःपरैःप्रोक्ताः १२

२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पातुमर्यदारुमपंवासमंचक्रांशालात्तन्नेमांशंखलाशिराधारः शिथिलः कार्यस्तत्रकमध्येस्र
त्कंसूत्रविरंस्राधारान्तर्विरोपगामिनीलंववहूर्ध्वरेखाकार्या तन्मध्यतोन्यातिर्यग्रेखाचा
त्रकार्या तच्चक्रंपरिधौभगणांशैरंकयित्वास्राधारान्त्रिभेद्दतिनवतिभागांतरेतिर्यग्रेखा
परिधिसंपातेभाग्रौतितिः कल्प्या भार्धान्तरेऊर्ध्वरेखानेमिसंपातेवार्धकल्प्यं स्वषिरे
सूत्रमाधारलाकाग्रेन व्यासाधादसंज्ञा तच्चक्रमर्काभिमुखनेमिकंचयथाभवतितथाधा
रेकार्यं तथाप्यतेनस्पष्टाछायापरिधौमुखलगतितन्द्वितिजचिह्नयोरंतरेयेंशास्तेखवेदकन्नता
माः पैलीयावार्धयोरंतरेनेनतांशान्तेथाः एवमत्रनतोन्नतांशज्ञानमेवभवति अतोन्येवं
टिकांप्यानीताः तद्यथा तस्मिन्दिनेगणितेनमध्यंदिनोन्नतांशान्दिनार्धमानंचज्ञात्वाउपा
नःकृतः यदिमध्यंदिनोन्नतांशैर्दिनार्धनाड्योलभ्यंतेतदैभिः किमित्येवंस्थूलाघटिकाःस्युः
अथवेधेनग्रहस्यज्ञानमाह पैत्रदंतपुष्यांतिमवारुणानामद्यदहर्येनेमिरानयथास्यात
हरांतरालेप्रभावेचरोवानथात्रयंत्रं स्वस्ति यामयथार्थं स्व नेमिस्थदृष्ट्यास्वगतंप्रप
श्यत्खेटंचधिष्ण्यमथयोगतारां नेम्पंकयोरंतरयुक्तोखमध्ये [illegible] स्थितनाम भवको

५ज्ञाः१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि.गो.
४७
47

युतस्तैः २४ अथवक्रस्थितेनेमेष्यग्रहः स्थितेनैनेहीनोभवस्थानवचरस्पष्टार्कं दलीष्ट
नेचक्रमनुग्रंतिचापंकोदंडावंडावलनूर्ध्वगोलं २५ तत्रयंत्रस्याधोनेम्यांदक्षिणांत्वो
र्धनेम्यामनुक्रमेणांशानमध्येभहितयंत्रमुगापन्नेमिगानंपथ्यास्थानथ्यायंत्रंस्थिरंकृत्वा
नेम्यांनिक्रमेर्द्वयोरेकनरंस्थानसंकयेत् यतोग्रतःपृष्ठतोभाग्निदक्षिणंचालयित्वा
ग्रहंविध्येत् ग्रहःप्रायोस्तंगतोदृश्यते अत्रमूलस्यग्रहस्यचांतरंविक्षेपोग्रहावधिः
अत्रमूलंनेम्यांयत्रलग्नंदृश्यतेतत्स्थानमप्यंकं अथभग्रहांकयोर्मध्येयंशास्ते
भंभवोयुतःस्फुटग्रहोभवति यदिग्रहात्पश्चिमस्थंनक्षत्रं यदापूर्वस्थंनदाभभा
वोहीनःस्फुटग्रहोभवति अथवाल्पस्थंनक्षत्रंरोहिण्यायंतेनाहृतंतेयदिग्रह
स्तदानावेवविद्धाप्रोभवन्द्रदृश्यानं इतिचक्रयंत्रं अथचापंतूर्ध्वगोलकंचाह दली
ष्टानंचक्रमनुग्रंतिचापमिति स्पष्टार्थं अत्रयंत्रेषुगोलोगोलएव नाडीवलयंविषु
वद्वृत्तं तयोर्घटिकाज्ञानेगोलयुक्तिरेववासनासम्यग्भवाभिमुखाक्ययष्टिकेगोलेध्रुवे
यष्ट्याक्रांःस्वतएवघटिकाज्ञायंतइत्यर्थः यत्रनाडीवलयंचक्रंकृत्वायष्ट्यांयोगेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वङ्गुर्गांकनार्थमेव यच्चक्रं चदृङ्मंडलं तत्र नतोन्नतांशज्ञानमेव गोलयुक्त्याभव
ति तद्दृङ्मंडले क्षितिजादुपरिस्थे भागे रविर्भवति तैरेव पश्चिमक्षितिजादधः कीलच्छा
यालग्नत्वमर्थः ग्रहवेधे पदहेतुनाधिसहृयनेमिस्यंहत्वायंत्रेष्टांतं तत्क्रांतिहृताकाराव
स्थानार्थं अतस्तत्रापि गोलयुक्तिरेव वासना इति चापयंत्रं अथ फलकयंत्रार्थमाह
दृङ्मंडले त्रस्फुटकालज्ञः स्वाक्षेननानांमेर्गणितं मयातः सगोलयुक्तेर्गणितस्य सारं
स्पष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययंत्रं २६ स्पष्टार्थं इदानीमभीष्टदेवतानमस्कारपूर्वकमाह
नित्यं जाड्यतमोहरं सुमनसामुल्लासनं सप्रभं विश्लेषं समयावबोधनविधौ प्रोद्दीपि
तं प्रीतिदं सेव्यं मंडलमध्यगं सुकृतिभिर्यंत्रस्फुटं वच्म्यहं नत्वैतद्गुणमेवदेवममलं
श्रीभास्करं भास्करः २७ वच्मि कथयामि किं यंत्रं किंविशिष्टं स्फुटं सम्यग्व्यभिचारि कः क
र्त्ता अहं भास्करः किं कृत्वा प्रणिपत्य कं श्रीभास्करं सूर्यं किंविशिष्टं मंडलमध्यगं सुस्व
रूपावस्थानं पुनः किंविशिष्टमिति प्रतिविशेषणं संवध्यते नित्यमविनाशं तथा जाड्य
तमोहरं तथा सुमनसां कमलादीनामुल्लासनं तथा सप्रभं सदीप्तिकं तथा विश्लेषं नि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गी॰ ४८

पासं च समयावबोधनविधौ कालज्ञानविधाने तथाप्रोद्बोधितज्योतिषंडलसितनाव
कं यदेतन्नाटकाणांतेजस्तन्त्रवितेजःसंजनितमेवेत्यर्थः तथासेव्यमनुपासं कैः सुकृति
भिः गुणपदिग्मिः अथैतान्येवविशेषणानि यंत्रेव्याख्यायंते किंविशिष्टं यंत्रंजाड्यतमो
हरं जाड्यमोहर्यंतरेवतमोहरतीतिजाड्यतमोहरं कदा नित्यमात्महं तथामुमनसावि
ड्यामुल्लासनं तथासप्रभंछायासहितं तथाअल्पक्लेशंसमयावबोधनविधौ अत्रसुखा
खेनकालज्ञानंभवतीत्यर्थः तथाप्रोद्बोधितज्योतिषमकुवलीकृतज्योतिःप्रासं तथा
सुकृतिभिःसुगणकैःसेव्यं तथामंडलमध्यगंमंडलमध्यगंयस्येतिमंडलमध्यगं अं
तर्लिखितवृत्तमित्यर्थः तथाअमलमिति इदानींयंत्रलक्षणमाह कर्तव्यंचतुरस्र
कंसुफलकंखांकांगुलैर्विस्तृतंविस्ताराद्द्विगुणायतंसुगणकेनायाममध्येनथा आ
धारःस्वल्पथष्टखलाद्धिघटितःकार्याचरेखाततस्त्वाधाराद्ववलंबसूत्रसदृशीसालंबरे
खोच्यते १८ लंबंनवाप्यंगुलकैर्विभज्यप्राप्यमलंनिर्यगतःप्रसार्य सूत्राणितत्रायत
सूत्रमेरेखाजीवाभिधानासुधियाविधेया १९ आधारतोधःखगुणांगुलेषुन्यालंबा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतद्यंत्रं तुरंध्रकेन्द्रक
मेव =

योगेस्तु षिरं च सहलं इष्टप्रमाणास्तु षिरे शलाका दीर्घा हि संज्ञा खलु सा प्रकल्प्या २०
घसं गलस्यास समन्तच्छं भ्रान्त्वा सहान्नपरिधौ न दृढं का घस्याघटीनां भगणांशकैश्च
यत्पट्टिकं चाङ्कुपलैश्च विद्धि ॥ २१ अग्रे स संभ्रान्त पट्टिकैका घसं गलादीर्घनयानतथा
कृशा यवखंडकैः स्थूलचरं पलायंत नीतं न हलस्याचरशिंजिनी ह २२ वेदाभवाः शैलभ
वोघ्नतिथ्य विघ्ने च वाणाः ६।२१।२।१९।२५ पलकर्णनिघ्नाः अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः
शः स्वदेशे राशिपर्थलम्बानि हि खंडकानि २३ तैः क्रांतिपातान् (सायनांशार) वैः खेरवे भुजज्या घस्रदृताह
श्रवणेन युक्ता दिग्वह्निकता भवतीह यष्टिः सा पट्टिकायां सुषिरात्प्रदेया २४ अ
त्रादौ धातुमयं श्रीपर्णादि दारुमयं वा फलकं चतुरस्रं स्थूलं तालसमं कार्यं तन्नवामं
गलविस्तारं हि गणं विस्ताराद्दैर्घ्यं तत्समीपे दैर्घ्यमध्ये तस्याधारः शिथिलः पट्टखला
दिः कार्यः आधारे धृतं यंत्रं यथा लंबमानं स्यात् तथा धृते फलके आधारादधः सूत्र
सूक्ष्मलंबरेखा कार्या सा च लंबसंज्ञा तल्लंबं नवतिभागांकृत्वा भागे भागे तिर्यग्रेखा का दीर्घा
र्या (तिर्यक्रेखा चलंबभवा न स्यात्) सा रेखा ज्यासंज्ञा ज्ञेया आधारादधश्छिद्रार्धस्थलान्तरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰
४८

५१

यच्छायास्तस्यालंबस्य च संपाते सुषिरं छिद्रं कार्यं तत्रेष्टप्रमाणाऽयशलाका देया सा ऽक्षसंज्ञा
तस्मादक्षात्त्रिभुजाद्यंगुलांतरेण तेन कर्कटकेन तद्गोलाकार्या साधष्टिघटिकाभिर्भगणांशा
कैरष्टाभिः सार्धैः प्रत्येकं दशभिर्दशभिः पानीयपलैश्चांकिता अथ ताम्रादिमयी धातुशला
कामयी पट्टिका षडंगुला दीर्घा तया तेनैव फलकांगुलैः अंकितैर्वांकिता कार्या सा पट्टि
कार्धांगुलविस्तृता एकस्मिन्नग्रे ऽग्रांगुलमात्रविस्तृता कुठाराकारा कार्या तत्र विस्ता
रमध्ये छिद्रं कार्यं अक्षप्रोतायां पट्टिकायां लंबोपरि स्थितायां पार्श्वे यथा लंबरेखां
न जहाति तथा सर्वं कार्यं शेषः इदानीं यंत्रोपकरणमाह यत्खंडकैः स्थूलश्चरपला
श्रमिति यत्खंडकोऽन्यं चरार्द्धपानीयपलात्मकं तस्यैकोनविंशतिभागोऽत्र चरज्या देया ।
तानि चरखंडानि दिङ्नागसत्र्यंशगुणा ऽर्द्धिनिघ्नी पलप्रभा तेनाय पलात्मकानि स्थूलानि
वा सूक्ष्मखंडकानीति यथा सार्धचतुरंगुले पलप्रभा दृष्टा ४५।४०।२५ अत्रोपपत्तिः खं
डकैः स्वसाधने कथितैव तत्र वेदनूपतश्चरज्यातूपमेवागच्छति तच्च पानीयपलात्मकं अ
तस्तत्र गुणितमक्षालंकस्यात् ततोत्रपातः यदिज्याव्यासार्धे एतावती चरज्या त दि॰

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रैराशिकमिदं यदि लंका
यां द्वादशाङ्गुलशंकोर्
दशाकर्णस्तदा द्वादशाङ्गु
लमहाशंकोः कः स्यात् अत्र लह
रौद्वादशभिरपवर्तितौ जातौ त
त्र हृतिर्द्वादश = खेडकं ×

द्वात्रिंशद्व्यासार्धे कियन्तीति अत्र त्रिंशद्व्यासार्धस्यात्रराशित्रिज्याहते नः षड्भिः द्वात्रिंशताचरः
त्रिज्याप्रवर्तनिहतेजानपकोनविंशानि दृष्टः १९ रूपं १ गुणाः फलमत्र यन्त्रे च रज्ज्वाद्यु
पपन्नं अत्रानीघटीसाधनमाह वेदाभवाः पोलभुवोध्वनिश्च विश्वेचवाणाः फलका
र्णनिघ्नाः अर्कोद्धृताः स्युः क्रमशः स्वदेशे राशयः खण्डकानि हि खण्डकानि स्युः एतानि
खण्डकानि निरक्षदेशे पलकर्णगुणानि द्वादशभक्तानि स्वदेशे [illegible]
खण्डकानि पञ्चदशभिर्भागैरेकैकं लभ्यते एवं तैः खण्डकैः सायनांशार्कादङ्गुलज्यासाध्या
सा च षष्टिः ६० सका पलकर्णाङ्गुलानि तानि नोदि १० गुणाचतुर्भक्तानि अङ्गुलानि कायष्टिर्भवति
सा यष्टिः पट्टिकायां संधिरादेया यष्टि मितान्यङ्गुलानि पट्टिकायां रेखाशास्य गण्या
[illegible]यित्वाग्रे चिह्नं कार्यमित्यर्थः अत्रोपपत्तिः अत्र संधिरेखापरियाज्यासामध्ये रेखेति
ज्ञातव्या इह किल दृङ्मण्डलाकारे एतेयन्त्रे कीलच्छायायत्र परिधौ लगति तन्मध्ये रेखा।
योरन्तरे येऽन्तरभागास्तेषां ज्याप्यन्तज्यामध्यरेखा छायायोर्मध्ये यावन्त्यङ्गुलानि तावत्यन्त
तज्येत्यर्थः सेवेष्टकाले पूर्वाकुः शङ्कुः पलकर्णसमाणाद्वादशभक्ताः इष्टहृतिः स्यात् सात्रि।

यद्विद्वादशाङ्गुलशङ्कोः पलकर्णः कर्णस्तदेष्टमहाशंकोः कः स्यात् तु पातल बेष्टहृतिः =

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदि घटज्याग्रपनावनीहृति स्यात् दा त्रिज्याग्रे केन्द्रं तु पातलब्धा त्रिज्याग्रे हृतिरन्यकाला = १

छि॰गो॰ ५० 50 ज्याहताद्यज्यया भक्तो ऽस्तंपकास्यात् अथ त्रिज्योन्नरगोलेचरज्यया युतात् दक्षिणगोले हीना
सत्यंत्या स्यात् अंत्याया दृष्टांत्पकोनायाय के ऽर्धसानन्तकालस्योत्क्रमज्या स्यात् अतस्त
स्याउत्क्रमगणितेन तेन तकालो जायते इति किल गोलेऽहानवासना इदं ध्रुलीकर्मयंत्रादे काल
वोपसंहर्तुमिष्टिंहज्या नत्र तावद्धापूर्पईभ्रुजे त्रिज्या ३४३८ मेषो ३६६ सार्धराशेर्ज्या २३
५२ राशिद्वये सार्धे ३२४२ राशित्रये ३४३८ यदा किल द्वादशांगुलः शंकुस्त्रिज्यया भाप्यते
आसिर्यः ज्याभिः पृथक्पृथग्विभज्यते नाव सर्वत्र द्वादशांगुलानि लभ्यन्ते अर्थोवेदाभवा
र्ष्यादीनि खंडफलानि ५।५।५।५।५।५ ४ ५८ २२ ५ २ ८ । उपरितनान्द्वादशापरित्यज्ये षामेवान्यान्तुपा
तः एतान्येव स्वदेशोपलक्षणगुणानि द्वादशाङ्गानानि पच दशाभागाल
भ्यानि खंडकानि कल्पितानि तैः खंडकैः सायनार्कस्य भुजज्या भ्रंगुलात्मिका भवति
अतः षष्ठ्युद्धृतेय मत्तकर्णानि योज्या यतोये उपरित्यक्ता द्वादशा ते यावत् कर्णानं गुणं
तेन द्वादशाभिर्विभज्यंते नावद्दक्षकर्णा एव लभ्यन्ते एवं द्वादशांगुलशंकोरिष्टान्त्पाजा
ता इयं ध्रुलीकर्मोपसंहारार्थं त्रिपादं गुलस्य शंकोः परिणामिताहृतांतत्रान्तपातः य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विपांकेर्ष्वद्विघ्नांगुलस्येयं तदा त्रिंशद्व्यंगुलस्यकेति अत्र गुणाकभाजकौ त्रिभिरपवर्त्य।
गुणाकस्थाने दश १० भागहारस्थाने चत्वारः ४ कृताः एवमनुपाते [illegible] न दृष्टांत्या।
सायष्टिसंज्ञा भवतीत्यर्थः यद्वि त्रिंशद्व्यंगुलकोर्यष्टिमिता यष्टिफले दृष्टांत्या तदा दृष्टव्यंगुलकोः कि
यतीति एवमिष्टव्यंगुलकर्णेषु भागगुणपरिकल्पितानां भाज्यः फलमिष्टांत्यपि निष्पन्नं तदर्थं साय।
ष्टिः पट्टिकायां दत्वा तदग्रे चिह्नं च कृतं इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह धार्यं तया फलक
यंत्रमिदं तथैव तत्पार्श्वयोर्लग्नानि तुल्यमिनस्य तेजः छायापादजास्य यान्ति तत्परिधौ य
मूर्ध्वं तत्रांशाकेमनिमतान्तराणि अकल्प्यः २५ अत्र प्रोतां विलंबगतां पट्टिकां न्यस्य तत
स्यायष्टेरग्राड परिफलके धम्वगोलक्रमेण यत्नादेयम्बरदलगुणास्तत्र याज्यातत्पाच।
छन्नेहक्षेनलग्नाघटिकाः स्युर्नतालंबकांताः २६ तद्यंत्रमाधारेऽवलंबमानं तया धार्ययो।
पायंत्रोभयपार्श्वयोस्तुल्यकालमेवार्कतेजो लगति अर्कबिम्बस्यावनेर्मिकं हड़ं मंडलाका
रमित्यर्थः तथाप्यतेस्तुयिरंध्रातस्या हस्यछायायाहकपरिधौ यस्मिन्नंशो लगति तत्रांशोऽर्कः
कल्प्यः अथाप्लप्रोतैव पट्टिकारविचिह्नस्याप्या तथाप्लतायां पट्टिकायां यत्सर्वं कृतं यष्टि।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खि॰ गो॰
५१

चिह्नं तस्मादुपर्युन्नरगोले दक्षिणेऽवधश्चरज्याभितान्यंगुलानि फलके गणयित्वा तत्र गण
यित्वा चिह्नं कार्यं चिह्नस्थाने याम्योत्तररेखा साह्नेय यत्र लग्ना तस्मादधो हस्ते लंबरेखावधेर्या
वत्यो घटिकास्तावत्प्रमाणकालेन ज्ञेयाः तद्वदपि चिह्नं यदि रेखयोर्मध्ये स्थितं तदा तदन्त॰
सारिणीं तत्रान्यां रेखां प्रकल्प्य नाड्यो ज्ञेयाः अत्रोपपत्तिः अत्रोत्तरगोले क्षितिजादुपरि दक्षि॰
णेनाधश्चरज्याभितान्यंगुलानि दत्त्वा तदग्रे चिह्नं कार्यं तदग्रं पाताग्रं ज्ञेयं एवं हस्तस्याधो
व्यासार्धं चरज्यायुतो नतं हृतं भवति अतः सांत्या अथ वृत्तेऽपरिधौ यत्र छाया लग्ना तन्मध्य
रेखयोरंतरं किल शंकुः छायोपरि पट्टिकायां न्यस्तायां यत्र यष्टिचिह्नं तन्मध्यरेखयोरंतर
मिष्टान्त्या यदि त्रिज्यातुल्ये शंकौ तुल्यो विप्रकर्षस्तदा यष्ट्यग्रे क्रियानि एवं त्रैराशिकेन हृतं भ
वति सा यष्टदलेष्टान्त्यायाः शोध्याः अन्त्याग्रं चेत्तद्वर्ज्यं याम्यो उत्तरगोले उपरि दक्षि॰
णेऽधो वर्तते अतो यष्ट्याद्युपर्यधश्चरज्या दत्ता तदग्रे याम्योत्तररेखा तया च छिन्ना ... हस्तखं
डे वा गणनमपस्यायाश्रवणं भवति अतस्तत्क्रमज्या चापं नतघटिका भवंति तस्माज्ज्या
रेखायाः सकाशाल्लंबरेखावधि नतघटिका हस्ते विगणय्य अन्त्यायाः स्पर्शः नतघटिकास्ता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह्रीष्वनितिनाऽन्नतघटिकाः स्युरत्र किंचित्रं एवं छायादर्शनात्कालज्ञानमुक्त्वेदानीमेतावत्य
भीष्टे कालेऽनेनार्कच्छायालगिष्यतीत्येतदर्थमाह लंबाहेष्या विनतघटिकास्तज्ज्यका तस्य
ज्ज्यात्र्यस्तात्रेयाभवति च तथाया परा तत्र मौर्वी धार्या पट्टीस्थाने हि यथा तज्ज्यका
ग्रे चिह्नं पट्टीस्थानेनिपतति तदा तस्मिन्नूनं प्रभा स्यात् २७ अथ स्तनालंबहृत्संपातानह
धेहृत्तेन नतघटिकाभागाः पास्तद्दृष्टज्याऽन्यारेखातस्या अथ उन्नतगोले दक्षिणोत्तडपृष्ठफलकेचर
ज्यामितान्यंगुलानि गणयित्वाऽग्रे चिह्नं कार्यं तत्र याऽन्या रेखा तस्यां रेखायां पट्टी स्थिता पृष्ठि
चिह्नं यथा लगति तथा तच्चिह्ने धृतैव सा पट्टी धार्या पट्टीस्थाने तस्मिन्काले ऽर्कस्य छाया प
तती ति ज्ञेयं अत्रोपपत्तिः कथितवैपरीत्येन यदस्य यंत्रस्य नवत्यंगुलविस्तारस्तत्त्रिगुणं च
दैर्घ्यमुक्तं तत्सर्वदेशाभिप्रायेण अथवा यावद्देवस्वदेशोपयोगितावद्देवत्रिगुणितताकार्यं
तद्यथा हृत्समध्यरेखाऽपरि परमवरज्यामिता रेखा ज्ञेया २८ अथ धस्वाष्टत्रिंशान् २८ एवं पूर
चत्वारिंशद्गुलानि ४६ विस्तारे परमपृष्ठिमितान्यंगुलानि त्रिगुणानि षट्सप्तति ७६ दै
र्घ्ये एतावतात्रक्रदेत्र पर्यंतं यावत्कालज्ञानं स्यात् इति फलकयंत्रं अथ यष्टियंत्रमाह
त्रिज्याविष्कंभार्धहृत्तं कृत्वा दिगंकितं तत्र दत्ताग्रा प्रकाश्याधकन्याहृत्तं च तन्मध्ये २८ मौल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यष्टिर्नं द्युज्याहृते=२ शलाकादेवैत्य ॰प्रातर:=

वियोगषष्ट्यंकं यष्टिः स्यात् तिस्मात् केंद्रे त्रिज्यांगुलाविधेयाथ छायाग्राग्रांतरं यावत् २९ ताव
शि॰गो॰ ज्यामौर्व्यायद्वितीयहत्यंतर्भवेत्तत्र दिनगतं शेषांनाडं: प्राकप्रश्चात्स्तत्क्रमेणैवं नृ: स
५२ मायाम्यमौत्रिज्यामितांगुलेन कर्कटकेनहत्वं द्विगुणं कितं चक्रहत्वा तत्र प्राकपश्चात्छायाग्रागो
लवशाङ्कनरादक्षिणावाज्याद्वैवहेया अग्राग्रयोर्बंधसूत्रं तद्दयास्तसूत्रमुच्यते अथ
52 तस्यैवहृतस्यमध्येयज्ज्यामितेन कर्कटेनान्यद्वृत्तं कृत्वा नाडीषष्ट्यांकनीयं ततस्त्रिज्या
मितांगुलायात्र ज्यायष्टिर्मूलं केंद्रे लग्नं कृत्वाग्रमर्कभिमुखनेमिकं तथाधार्यं यथाय
ष्टिर्नष्टछाया स्यात् ततः प्राच्यां दिशि त्रिज्याहृते यदग्राचिह्नं तस्य षष्ट्यग्रस्य च मध्येऽत्र ज्ञ
शलाकया मित्वा सा शलाकाथज्याहते जीवाव ह्यार्था तज्ज्याद्वैवत् ततः शलाकाग्रयोर्म
ध्ये भगनषिया वन्तो घटिकास्तावन्मस्तदादिनगताज्ञेया: एवं पश्चिमाग्राग्रयष्ट्यग्रयोर्म
ध्ये शलाकया दिनशेषो ज्ञेयः दिनशेषोनं दिनमानं दिनगतनाड्यो भवंति यतस्तद्द्वैकं
दिनमानं अत्रोपपत्तिर्गोलयुक्त्यैव यष्टित्रिज्यया यद्भुविहत्वं लिखितं तद्दितिज तत्र
पूर्वतः पश्चिमतश्चाग्रा अग्राग्रयोरुपरि गतं नरे वोदयास्तसूत्रं अग्राग्रं तु दितावर्षियथा
यथाहोरात्रवृत्तगत्योपरि गच्छति तथा तथा केंद्रनिर्वृभिनमूलायायष्ट्यग्रे भ्राम्यमाणो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यष्टिर्नष्टघटिकाः स्यात् यतो यष्ट्यग्रे रविस्तथाग्रार्कं यावद्दहोरात्रहतेयावन्त्योघटिकास्ता ।
वन्त्योदिनगता भवंति तत्राकाशेयज्ज्याहतं त्रिविभक्तं नायातीन्यतोग्राग्रयष्ट्यग्रयोरंतर २
पालाकयामितान्सहीतं ततोभुविलिखितेयज्ज्याहतेन साग्रालाकयाज्याऽनुपपत्याप्यनु ।
विघटिकाज्ञानं युक्तियुक्तं अथान्यदाह यष्ट्यग्राहंशोनात्रेयादृश्यान्तकेंद्रयोर्मध्ये
उदयेस्तेयष्ट्यग्रान्नाच्यपरामध्यमग्रास्यात् ३१ नष्टघटिकेर्ष्टि रव्याद्धोयावल्लवस्ता ।
वांस्तस्मिन्काले प्राक्: प्राक्कर्णकेंद्रयोर्मध्ये दृग्ज्याज्ञेया: प्राक्सूलप्राच्यपरयोरंतरं वा
कः प्रागपराग्रान्तरांतरं वा कुरिति वदंति केवलं विज्ञाने सम्यक्तभामाह उदयेस्ते यष्टि
ग्राग्रादिति प्राक्स्वदयास्तस्त्रांतरं मर्कगतांतरं तत्पलभा भुजयोरैकान्यदिग्योरंतरमैक्यं
रविस्तुल्यं ३२ प्राक्तनरहस्यपलभाग्रागपराग्रान्तरांतरं वा कः यष्ट्याग्रक्त्रितयंज्ञात्वा वा
कथ्यते सर्वं ३३ उदयकाले स्तकाले वा यष्टिर्नष्टघटिकाभिर्यमाणा सकलेव भूलग्नास्यात् ।
एवं यष्ट्यग्रप्राच्यपरयोरंतरं त्रिज्याहतं ज्याईवत्स्थितं सा ग्राज्ञेया ततः प्रागवद्दयास्तसूत्रे
मिष्टकाले प्राक्स्वप्राक्कृदयास्तसूत्रयोरंतरं ह्रादृष्याग्रताग्रोत्क्रनाभर्क्षपलभास्यात् अ
त्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन तद्यथा यद्यस्य प्राक्कोः प्राक्कृदयास्तसूत्रयोरंतरं प्राक्तनलभ्यं तस्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वादशांगुलस्य कत्वं इति फलं विषुवती भवति अथोदितमर्कं मध्यच्छायापि भुजयोरेकान्य
त्रि॰ गो॰ ५२ दिशोरिति शंकुंतरद्वेपलभेति स्पष्टार्थमु अत्रोपपत्तिः यत्र देशे विषुवती ५ तत्रोत्तर
गोले प्रथमशंकोस्त्रिंशदंगुलो दक्षिणस्य याम्यो भुजः पंचांगुलोन्यस्य षड्विंशदंगुलस्य स्त ४२
याम्यो भुजः सप्तांगुलः अत्राग्रयाविना किल शंकुतलं न ज्ञायते किं तु भुजाग्रयोर्यावदंत
रं शंकुतलयोरपि तावदेवांतरं भवति तच्छंकुतलं कल्पितं ४ कस्य शंकोश्छाययांतरं तल्पस्य शं
कोः ६ एतस्य द्वंशंकोरिदं २ शंकुतलं द्वादशांगुलस्य १२ किमिति फलं भा ५ अथवा फल
भाप्रमाणं यावत्तावत् या १ यदि द्वादशांगुलस्य शंकोः पलं शंकुतलं तदा त्रिंशदंगुलस्य षड् भा
त्रिंशदंगुलस्य वा किमिति १२ या ५ रू ० । १२ । या १ रू ६ एवं ज्ञाते शंकुतले छायास्यायाया रू । रू ६ ।
एते स्वस्वयाम्यभुजाभ्यां रहिते जाते उत्तरे अग्रे या रू रू ५ या रू ६ रू ७ अनयोरग्रयोः समी
करणोच्छेदगमे च क्रियमाणे इतिक्रियोपपद्यते इदानीं दिग्देशकालानामज्ञाने केवलार्क ।
पश्नो जि दर्शनादेव सर्वमाह २३ आद्यंतशंकुशिरसोर्नियंक्तसूत्रं निबध्य तन्मध्ये मध्यमशंकुशिरस्तद्
सूत्रे भूमिं स्पृशेद्यदि ये २४ भूचिह्नहितयोपरि सूत्रं तत्रोदयास्तमतः सूत्रमु तान्केंद्रांतरमग्रास्तत्रा
दग्रांतरे ततः प्राची २५ प्रागवदतो तच्छायांतकुं निविष्टनाग्रकार्कसंगताना क्रांतिज्यात्रि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्याघ्नीजिनभागज्योद्धृतान्नाद्योज्या ९६ त्रिज्याहृतं विलिख्य प्राग्वदयष्ट्या प्राङ्कत्रितयमभी
ष्टेकाले ज्ञात्वा प्रथममत्र तृतीयशङ्कुयोरेकं सूत्रं तिर्यग्बद्ध्वा मध्यस्य शङ्कोरग्रेऽन्यत्सूत्रा
स्यैकमग्रं बद्ध्वा तत्सूत्रं तिर्यक्सूत्रे लग्नं यथा भवति तथा प्रथमशङ्क्वभिमुखमधः का
र्यं तस्यात्रिज्याहृतपरिधिं नीत्वा तत्र पूर्वभागे चिह्नं कार्यं ततोऽन्यत्सूत्रं तदेव तृतीयशङ्क्वा
भिमुखमनेनैव प्रकारेणानीत्वाहृतपश्चिमभागे चिह्नं कार्यं तयोश्चिह्नयोरुपरि ग
तं सूत्रमुदयास्तसूत्रं स्यात् सूर्यकेन्द्रयोरंतरमग्रा उदयास्तसूत्रात्सौम्ये वेद्रोपरिभा
ग्यपरा बाह्या कार्या ततः शङ्कूदयास्तसूत्रांतरमिन्याद्रिना पलभाज्ञानं शेषं स्पष्टार्थं यत्र
गोलेऽहोरात्रवृत्ते यष्ट्योः क्षितिज संपातयोरुदयास्तसूत्रं बद्ध्वा तस्मिन्नेवाहोरात्रवृत्ते चि
ह्नत्रितयं कृत्वा तानि शङ्कुशिरांसि प्रकल्प्याग्रं तच्चिह्नयोस्तिर्यक्सूत्रं च निबध्य मध्यसूत्रा
त्तिर्यक्सूत्रात्तिर्यक्सूत्रमग्रमधः सूत्रं नीयमानमुदयास्तसूत्रप्रवलगतीति उपपत्तिर्दर्श
नीया ततो ग्राद्विकपलभाज्ञानं युक्तियुक्तं पलभाज्ञानेन तदेव ज्ञानं अथ कालज्ञानार्थमाह
नष्टच्छायाग्रे चरणो वर्षे स्पार्कः प्रजायते न्येषु भार्धाच्छूताः सभार्धो भगणात्पतितो वृत्च
राणां २० अत्र चिह्नैर्ज्ञानं स्यात् तच्चिह्नान्यग्रतो वक्ष्ये भात्रितयाज्ञाश्रमणान्तसद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्र॰ ला॰
५४
54

स्पाह्निकलाढ्यं च ॥ ९८ ॥ छायातो ग्रातो वा भानुः संक्रांतिपातपर्वस्यात् यातो नः स्फुटभा
नुः स्फुटभानूनो भवेत्पातः ॥ ९९ ॥ अत्राग्रातस्तच्छूनि विहिताग्रकार्कसंगुणितेत्यादि वि
धिनायास्फुटार्कदोर्ज्या आनीता तस्याय ड्रतुः सर्वर्विर्भवति एवं वर्षस्य प्रथमचरणोक्तिरी
ये भाईच्छात स्तृतीये समभाईश्च तुर्थे भगणात्पतितः इति व्यस्तविधिः वर्षचरणज्ञानं स्फु
तविकैः अत्रान्ये राचार्यै भास्त्रितया हिज्ञानं दिग्ज्ञाने भाभ्रमरेखां चोत्पाद्यके रभा
भ्रमरेखयोर्यघाम्योत्तरसंतरं सा मध्यछाया ततः क्रांतिज्याविलोमविधिना तस्या रवि
तश्च एवं वसमाणामहाप्रश्नसंगार्थयाद्वृतं तदसत् कुतः यद्यात्रितयाज्झाभ्रमणोत
दपितावदसत् अन्योन्यभाग्रहणादन्यथान्यथाभाभ्रमरेखास्यादिति निपुणैरवलो
क्यं भाभ्रमनाश्रौद्विकयलादिकमपिनघटते अतोयघ्रश्नाग्रक्रांतित्रितयं ज्ञात्वेत्यादिना महा
प्रश्नसंगोयुक्तः अत्रकिलाग्रातोरविर्ज्ञातः यो त्राग्रातश्छायातो वा रविर्ज्ञायते स क्रां
तिपातपर्वस्यात् अतः पातोनो रविर्भवति रवव्यूनश्च पातोभवतीति युक्तमुक्तं एवं स्फु
टरवेर्मध्यमो मध्यमादहर्गणोऽहर्गणात्कल्पगतमपातिकालज्ञानं इति सिद्धियंत्रे इ
दानीं धीयंत्रे विवक्षुरादौ तत्प्रशंसामाह अथ किमुतपटुतंत्रैर्धीमतोऽस्त्येकयंत्रैः स्वक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२॰

रकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ततदविदितमानं वस्तुयद्दृश्यमानं दिविभुविचजलस्थं
प्रोच्यतेतस्यलब्धं ४६ अत्रप्रश्नः वंशस्यमूलं प्रविलोक्यचाग्रं तत्स्वान्तरं तस्यसमुच्छ्रयंच
योवेत्तियष्ट्यैवकरस्थयासौधीयंत्रवेदीवदकिंनवेत्ति ४७ स्पष्टार्थं यथायष्ट्याभ्रूवंवेधे
नपलभामाह यष्ट्यग्रमूलसंस्थं विद्धाभावमग्रमूलयोर्लंबौ बाहूर्लंबांतरमूले वेद्ध्रु
यांतरं कोटिः ४८ कोटिर्दृग्दष्टिगुणिता बाहुविभक्तापलप्रभाज्ञेया किंचैवंवंशान्तलं दृष्टु
च्छायाहताद्दृशः कोष्ठालब्धं तेषांस्ववंशमध्येमहीमानं ४९ अत्रसमायांभूमौ स्थि
त्वागणकेनवेधः कर्तव्यः यष्ट्यग्रमूलेचैकदृग्लयायथाभवः संलग्नो दृश्यपतेन यष्ट्यग्र
च्छिर्यो ततस्तदग्रान्मूलाच्चलंबनिपातौ कर्तव्यौ भुविलंबनिपातयोरन्तरे यावत्यंगु
लानितावान्भुजः एवं लंबाग्रयोरन्तरे यावतीतावतीकोटिर्यष्टिप्रमाणकर्णः सर्ववे
धेष्वयमेवविधिरितिज्ञेयं ततोनुपातः यद्यनेन बाहुनैतावतीकोटिर्लभ्यते तदा द्वादशा
ंगुलेनकिमितिफलंपलभास्यात् इदानीं वंशादिवेधमाह विधायावंशाग्रभूमा
नंकोटिसंगुणां भक्तोदोष्णा वंशोच्छ्रायो दृष्टुच्छ्रायेणसंयुतोज्ञेयः ५० उदाहरणं यं
चषष्ट्यंगुलायष्टिस्तस्यष्टिच्छ्रयः षट्कोटितलवेधेदोः कोटिःसप्तदशांगुलः अग्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि॰ गो॰
५५
55

वेधेरसेष्वाद्योः कोटिस्तत्रास्तेऽजरा वेधाग्रस्य यस्यतन्मानं बाल्कावंशान्तरं वद ४६ यष्टिः ।
२४५ दृक्सूत्रच्छ्रायः ६८ तलवेधेबाहुः २४४ कोटिः ७ अग्रवेधेबाहुः ११६ कोटिः ९७ अ
ग्रतलवेधेबाहुवेध वंशाग्रमूलं तयोरन्तरं भूर्भुजो लंबोच्छ्रायान्तरं कोटिरिवं यथा
कृतेणोनलब्धमानं वंशान्तरं ५७६ वंशोच्च ५०० अत्रोपपत्तिः आत्मवंशान्तरस्य भू
मिर्भुजः दृक्सूत्रच्छ्रायः कोटिः यष्टिवंशाग्रमूलयोर्वंशसूत्रं कर्णः एतत्त्र्यस्त्रानुसारमेव यष्ट्या
वेधेन त्र्यस्त्रमुत्पद्यते तत्र लंबान्तरं भूर्भुजः लंबोच्छ्रायान्तरं कोटिः यष्टिः कर्णः अतोऽनेनानु
पातः यद्यनया कोट्याऽयं भुजो लभ्यते तदा दृक्छ्रायकोट्या को भुज इति फलं मानं वंशान्तरं भू
मिः एवमग्रवेधेपि एवं वंशामूलाद् परि दृक्सूत्रच्छ्रायमितं तले चिह्नं कल्प्य तद्दृशोरन्तरं रेखा
भूमानमिता — भुजस्तच्चिह्नोपरि स्पर्शं वंशाखंडं कोटिर्दृष्टिवंशाग्रयोर्वंशसूत्रं कर्णः एतत्त्र्य
स्त्रानुसारमेव वेधत्र्यस्त्रं भवत्यतोऽनुपातः यदि वेधभुजेन वेधकोटिर्लभ्यते तदा भूमितेन
भुजेन किं कोटिफलं चिह्नोपरितनं वंशाखंडं तद्दृक्सूत्रच्छ्रायेण युतं सकलवंशप्रमाणं लघु
दाहजसमचक्रे समसूत्रविरामाः समान्तरानेम्यां किंचिदुत्क्रायोऽर्पाः सुषिरस्पार्धेष्टयुक्तासा
४६ रसप्रमितं चक्रं छायाधारात्तत्स्थितं स्वयं भ्रमति उत्कायां नेम्यां वापतितामदृष्टेनेन संल

गं ४७ नडपरितालदलाग्रं कृत्वा सुषिरे संनिपेत्तावत् यावद्रसैकपार्श्वेदिसजलं
नाम्नतोयाति ४८ अथकेवलाग्रवेधेनाह अग्रविधोर्ध्वस्थेपुनरुपविष्टश्चनहिधेनु
निजभुजभमैकोटीतदंतरस्तनोदगौच्चविश्लेषः भूमिर्वंशोच्चमतः स्थकस्यकर्ण
वत्रेयं अत्रप्रश्नः ऊर्ध्वस्थस्पाटहादिभिर्व्यवहितत्तस्याग्रमात्रं सविवेंधुं स्यप्रगणस्य
स्यस्तुसमेदेशेसमालोक्यते अत्रैवत्वमवस्थितोयदिवदस्यसंतरंचोच्छ्रयंमन्येयत्र
विदांवरिष्टपरवीयानोसिधीयंत्रवित् ४९ उदाहरणं स्पष्टयस्योर्ध्वसंस्थेनवंशं विधे
तोधीःसमाप्नु कोटिरेकः ५एनवंशं विध्यनाभुजः स्पष्टश्चवधकरोद्यान्ययष्ट्याग्रं गुलःसावे ऊर्ध्व।
वेधेभुजः ९६ उपविष्टवेधेभुजः ९ उभयोरपिकोटिः १ अत्रैष्टोदगुच्छ्रायोकल्पितो ७२
२४ यथोक्तकरणेनलब्धंभूमानंहस्ताः २८८० उभयतोपिवंशोच्छ्रहस्ताः ७२ अत्रोप।
पत्तिः अव्यक्तक्रिययातत्रआत्मवंशान्तरंभूर्यावत्तावत्या १ षष्ठैर्वेधेनुजेनानेन ९६ तत्
कोटिरियंलभ्यते तदायावत्तावन्तितेनकिमितिफलंपूर्ववत्दृगुच्छ्रायेणयुतंजातंवंशमा
नंया १ रु ९९ ७२ एवमुपविष्टवेधेनचवंशमानंया १ रु २१६ एतौसमावितिसमच्छेदीकृ
त्यछेदगमेशोधनार्थंन्यासः यारु ९२२०८ या ९६ रु २० ७२ ९ समीकरणेनलब्धंभूमा

तिलदः

द्विसप्तत्यंगुलमित
कोटिरेकांगुलं पुन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रि॰ गो॰
५६
56

नमंगलानि ६८।१२९ वंशायोरत्रोत्थापितयोरुभयत्रापिवंशमानंसममेवांगुलानि ७९
२ ततश्चैवंत्रियोगपद्यतत्समर्थः अथजलांतरेचाह एवंनोयेष्योष्टोत्रटरंगुलंवेध
योपि आत्मवंशांतरंद्वहिवंशाग्रछायंचवेधवित् गच्छेन्निनतंभवतिकिंवायष्टमाको
टीदृष्टछायेजलांतरेवाह ५२ अथप्रश्नः हस्थ्यैनहस्तगस्पयद्दिवाहृष्टसहृष्टसवा। स्म
वंशाप्रतिबिंबितस्ससलिलेदृष्टाग्रमात्रसार्वैरथैवलमवस्थितोयदिवदस्वसांतरं।
चोछयंवांसर्वज्ञमतींद्रियज्ञमत्त-- स्मेभविंयदिवेति उदाहरणं दृष्टाचेदंगुलाको
टि--ष्कचतरंगुलः ऊर्ध्वस्थितोपविष्टेनुवाङ्कोटकाद्दशांगुलः ५४ कोटिरदृष्टांगुलानोये
वंशाग्रंविध्यतासवि अकहस्तोदृष्टछायोवंशोच्चश्चानरवद ५५ ऊर्ध्ववेधेकोटिः ३ भु
जः ४ उपविष्टवेधेकोटिः ४ भुजः ११ दृष्टछायोत्रमेण ७२।२४ लब्धमात्मवंशांतरंद्व
स्ता ८८ वंशोच्चहस्ताः ६७ अत्रोर्ध्ववेधेनान्यादुपविष्टवेधेनान्यायष्टिरिति अत्रोपपत्तिः
भित्तोत्तसमेपार्श्वेतिर्यग्रेखोदीर्घाकार्यासाकिलजलसमास्थः तत्रैकस्मिन्नेकांतप्रदेशेऊ
र्ध्वरेखाकार्यासकिलवंशः वंशमूलादधोगामिनीवंशप्रमाणैवात्मारेखाकार्या तत्किल
वंशप्रतिबिंबं अथधररेखायाउपर्यन्यप्रांतेदृष्टिछिन्नान्यारेखाकार्या दृष्टछायाप्रतिबिंब

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंशाग्रगामिनी कर्णरेखाकार्या सा कर्णरेखास्येव वार्यायत्र लग्ना तत्रस्थ जले वंशाग्रं दृ-
ष्टापश्यतीति जलादुपरि यतो पृष्ठे स्थलं भवतः तत्र जलवंशमूलयोरंतरं बाहुः प्रतिबिम्ब
वंशः कोटिरधःकर्णखंडकर्णः अन्यत्साम जलांतरं बाहुर्दृष्टच्छाया कोटिरूर्ध्वकर्णखं
डकर्णः एतेऽस्मिन्क्षेत्रे परस्परानुमते युक्तिवेधेनयेभुजकोटीते अल्पे तद्धन्तसारे अन्तडगमेव
तोयेपीति किंत्वत्र यदोच्चमागच्छति तत्तदृग्गोच्चेन हीनं कार्यं प्रति बिंबस्याधोगतत्वाद्दृ
गौच्चेन हीनं कार्यं प्रति बिंबस्याधोगतत्वाद्दृगौच्चेन सहागच्छति अत स्तद्धनकृतमिति
सर्वमुपपन्नं किं वा यस्येप्यस्योद्दाहरणं पंडकै रस्मैस्तैः कल्प्यानीति ऊर्ध्वस्थस्य जलांतरं ।
९६ उपविष्टस्य जलांतरं ३३ दृष्टच्छाया ७४२४ लब्धं तदेव भूमानं हस्ताः ६३ इति
यंत्रं अथ स्वयंवहमाह लघुदार्विति ५६ रसपूर्णेति ५७ श्लोकौ पूर्वपत्रे लिखितौ ग्रं
थिकी लघुर्हि तेल घुदारुमये भ्रमिसिद्धचक्रेऽराः किं विशिष्टाः समप्रमाणाः समसुषि
राः समतौल्याः समांतराः नेम्यां योज्याः नाभ्यन्यथावर्तवदेकतएव सर्वाः किंचिद्वक्राया
स्याः ततस्तासामराणां सुषिरेषु पारदस्तथा देयो यथा सुषिरार्धमेव पूर्णं भवति ततो
मुद्रिताराग्रं तच्चक्रमपस्कारपाणवदाधारस्थं स्वयं भ्रमति अत्र युक्तिः यंत्रैकभागेऽ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि॰ गो॰ ५७

57

सोऽप्याराम्रमूलं प्रविशति अन्यभागे चाराग्रं धावति तेनाकृष्टं तत् स्वयं भ्रमतीति । अन्यदाह
उत्कीर्य नेमिमिति तडपत्रिनालेति ष्टर्वपत्रे लिखितं पिहितच्छिद्रं तदन्यच्चक्रं भ्रमति स्व
यं जलाकृष्टं । ताम्रादिधातुमयस्याङ्कुशाकारनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥ ४८ ॥ यन्त्रनेमिभ्रमियन्त्रेण
समन्तादुत्कीर्य अङ्गुलमात्रे सुषिरं स्वधो विस्तारश्च यथा भवति ततस्तस्य सुषिरस्योप
रि तालपत्रादिकं मदनादिना संलग्नं कार्यं तदपि चक्रं ह्याधारान्तःस्थितं कृत्वोपरि नेम्यां
तालदलं विधाय सुषिरे रसस्तावद्देयो यावत्सुषिरस्याधोभागो रसेन मुद्रितः पुनस्तस्या
र्धं जलं क्षिपेत् तेन जलेन द्रवोपरि रसो गतस्तथा परतो धारयितुं न शक्यते अतो मुद्रितच्छि
द्रं तच्चक्रं जलेनाकृष्टं स्वयं भ्रमतीति । अथान्यदाह ताम्रादिधातुमयस्याङ्कुशाकारनलस्या
म्बुपूर्णस्य ॥ ४९ ॥ एकं कुण्डजलान्तर्द्वितीयमग्रं त्वधोमुखं च बहिः । युगपन्मुक्तं चेत्कं नक्रेण कुण्डाद्बहिः
पतति ॥ ५० ॥ नेम्यां बध्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत्तथा धार्यं नलकच्युतसलिलं पतति य
था तद्घटीमध्ये ॥ ५१ ॥ भ्रमति ततस्तत्सहितं तद्घटीभिः समाकृष्टं चक्रच्युतं स्वयमुदकं
कुण्डे याति प्रणालिकया ॥ ५२ ॥ ताम्रादिधातुमयस्याङ्कुशाकारस्य वक्रीकृतस्य नलस्य जला
म्बुपूर्णस्यैकमग्रं जलभाण्डेऽन्यदग्रं बहिरधोमुखं च एकहेलया यदि विमुच्यते तदा भाण्डजलं स

स्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कलमपि नलेन बहिः स्रवति तद्यथा छिन्नकमलस्य नलिनीनलस्य जलमध्यभांडे दिग्ध
स्य जलपूर्णस्योपरिस्थस्यैकमग्रं भांडाद्बहिरधो मुखं कृत्वा यदि ध्रियते तदा भांडजलं सकल।
मपि नलद्वारा याति इत्थं कुक्कुटादीनां यंत्रमिति शिल्पिनां हस्तेखलिनां च प्रसिद्धम् अनेन
बहवश्चमत्काराः सिध्यंति अथ चक्रनेम्यां घटिका बद्धा जलयंत्रवत् स्थाधारादेशे स्थि
तं तथा निवेशयेत् यथा नलेकपश्चानुजलं तस्य घटीमुखे पतति एवं पूर्णा घटीभिरानीत
मुद्गमत्वेन निवार्यते अथ चक्रस्य तस्याधस्तात्कस्याधः प्रणालिकया कुंडगमनेन तेन पुनर्ज।
लपतेपनेरपेक्ष्यम् इदानीमन्येषां स्वयंवहनप्रसंगमाह यदधोरंध्रनलं तत्स्थापितं
त्वात्स्वयंवहं ग्राम्यं चतश्चमत्कारकारी युक्तिर्यंत्रेन हि ग्राम्यं ५३ एवं बहुधा यंत्रे स्वयं
वहं कुहकविषया भवति नेकस्तोलाश्रिता यावत्पूर्वोक्तान्नयाप्त्युक्तं ५४ एवं बहुधा यंत्रं
स्वयंवहं कुहकविषया भवति अन्यत्स्पष्टं अत्र भ्रमणकालानुसारं स्वबुद्ध्या विधातव्य।
मित्यध्याहार्यं ॥ इति श्रीभास्करीये सिद्धांतशिरोमणौ वासनाभाष्ये मिताक्षरे यंत्राध्या
यः ॥ उदाहरणम् पंचदशांगुलायाष्टिरष्टषष्टि ६८ इष्टच्छायः षड्गुणमूलवेधो दोःको।
टिः समदृग्गुणा ७ ५५ अग्रवेधे रससंख्या २६ दोःकोटिस्तथागांकुंजमाः ८० वंशस्था

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शि. गो.
५८
58

एवचनन्मानमात्मवंशाग्रांतरंवद ५६ अत्रलब्धमात्मवंशाग्रांतरं अंगुल ५७ ६ वंशोच्चं ५८
अत्रयुक्तिः लंबाग्रांतरभूर्भुजः लंबोच्चमंतरंकोटिः स्पष्टीकरणः एवंयत्रअसंततटत्तुसाऽत्र सौ
त्रवंशाग्रमध्येऽसंतनतस्कंधाग्रयाताः एवमग्रवेधोपिदृग्गुच्छायमाह्नंशाग्रात्ह्येषमत्यस्यते
एवंदृग्गुच्छायेनायुर्नसकलंवंशमानंकेवलाग्रवेधेनाह अग्रंविधोर्धस्थः स्वनरुपविष्ट
स्वतद्विध्येत निजभुजभजोकोटीनदांतरहृतोदृग्गोच्चविश्लेषः ५७ भूमिर्वंशोच्चमतः
पृथक्पृथक्सर्ववक्लृप्यं उदाहरणं ऊर्ध्वस्थस्पष्टहाहिमिर्ववहितस्थाप्यग्रमात्रसांवितं।
पार्श्वप्रमाणस्यस्यस्पृसुससमेदेश्मसमालोक्यते अत्रैवनवसवस्थितोयदिवदस्पसंप्रानंरचो।
कूपमध्येयंत्रविदोवरिष्टपदवीयातोस्थितोयंत्रवित् ५८ उदाहरणं दृष्टयस्पोर्ध्वसंस्थ
नवंशाग्रंविध्यताभुजः दृष्टव्यतद्धकुरोधाम्यपस्पर्शाक्षोकागुलः ५ सार्द्धे ४५ निविष्टेन
नणाकोटीस्थलवेधयोगपि आत्मवंशाग्रांतरंब्रूहिवंशोच्छायंचवेधवित् ५९ ऊर्ध्ववेधेभ
जः को २६ टिः १ यष्टनतरणोपविष्टवेधेभुजः ५ कोटिः १ अत्रदृगुच्छायोकल्पितो १२२४
यथोक्तकरणेनलब्धंभूमानंहस्ताः २७८ वंशोच्चंहस्ताः ३३ जलांतरवेधमाह एवंनोये
ष्वोच्चं।तत्रदृगोच्चोनितंभवति किंवायष्टाकोटीदृष्टुच्छायोजलांतरेचाह ५२ हस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यनृगगस्ययुदिवादृष्टस्यदृष्टस्यवावंशस्यप्रतिविंबितस्यसलिलेदृष्टाग्रमात्रंसावे
अत्रैवन्वमवस्थितोयदिवदृस्यस्यांतरंचोछ्रयंवांसर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजआज्ञेनम
न्यमन्येवि ५२ उदाहरणं दृष्टाचित्रंगुलानुकोटिर्वाहुश्चचतुरंगुलः ऊर्ध्वस्थेननिवि
ष्टेनबाहुरेकोदृष्टांगुलः कोटिरष्टांगुलानीयेवंशाग्रविध्यतासावे अंक न्याः हस्तौ
दृगच्छायोवंशोच्छ्रयंचांतरंवद ५४ ऊर्ध्ववेधेकोटिः १ भुजः ४ निविष्टवेधेकोटिः ८ भु
जः १ अत्रदृगच्छायो ३।१ लब्धमानमवंशांतरहस्ताः ८८ वंशोच्छ्रयहस्ताः ११ अत्रोर्ध्व
वेधविष्टवेधविधिनायोपिहीति अत्रोपपत्तिः भित्तेः समसमपार्श्वेनिर्यग्रेखाकार्यासा
जलसमान्भूः तत्रैकस्मिन्प्रदेशेऊर्ध्वरेखावंशः तन्मूलादधस्तत्प्रमाणारेखान्याका
र्या प्रतिविंबतीरिदृगच्छायस्यपान्पारेखातदग्रात्प्रतिबिंबाग्रगामिनीरेखाकार्या त्रि
यमाणाचयत्रलगतितत्रवंशाग्रंदृष्टापधपति एवंजलादुभयतोहि त्र्यस्त्रेभवतः तेच
परस्परानुसारेचयष्टीवेधेनभुजकोटीतेनदन्तसारे यतउक्तं एवंतोयेपि किंतुवंशो
च्छ्रयदृगच्छायहीनंकार्यं प्रतिविंबसाधोत्राव्वत्तेनसहायातमधस्तद्धीनंकार्यमिति
किंवायष्टिप्रत्युदाहरणं षडंकैरसैस्तुल्यांगुलान्यथवात्पथवाकस्मात् आत्मा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तोयांतरं हष्ट्वा वंशोच्चयंचांतरं वद ५५ ऊर्ध्वस्थस्य स्पृहांतरं ५६ उपविष्टस्य जलांतरं ५७
ह्रस्तकुपयो ७२।२४ लब्धं भ्रमाने हस्ता: ८८।६३ वंशोच्चयंच ॥ ॥
ग्रि॰ गो॰ ५८ अथ ऋतुवर्णनम् उत्फुल्लनवमल्लिकापरिमलभ्रांतभ्रमद्भ्रामरैरेपाम्या: कथयमव
यानि भवतां चेतांसि चैत्रोत्सवे मंदांदोलितचूतनूतनलसत्स्फारस्फलवैरुद्धेलन्नव स्मा
वल्लरीषु निलयं तु चैः कलकोकिला: १ स्वकुसुमैर्मलिनामिव मालतीमवहसंति
वसंतजमल्लिका: उपवनं विनिवारयतीव ता: किसलयैर्मलयानिलकंपितै: २ वि
हायसो धृतगाढसमंडपे प्रसिच्यमाने सलिलै: समंततः स्वचोरमंते विरलं विलासि
नः प्रियाजनै: सीकरसेचनोन्मुखा: ३ निदाघदाहार्तिविघातहेतवे वनाय कामो छि
न्नसूतकेतवे व्रजंति वापीजलकेलिलालसा: स्वचौरतिस्विद्यालाजलालसा: ४ म
दनदहनखिन्नामागतेष्वांपकालेपरिमलवहलानां मालतीनां नदीनां अथवार

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative